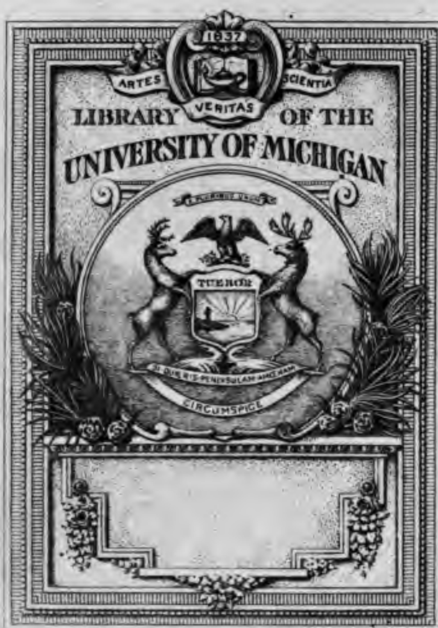

UNIV
OF
MICH

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

DE LOCIS SALLUSTIANIS,

QUI APUD

SCRIPTORES ET GRAMMATICOS VETERES

LEGUNTUR.

DISSERTATIO INAUGURALIS,

QUAM

AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES AB

AMPLISSIMO PHILOSOPHORUM ORDINE

GOTTINGENSI IMPETRANDOS

SCRIPSIT

AUGUSTUS NITZSCHNER

HANNOVERANUS

HANNOVERAE,

APUD CULEMANNOS.

MDCCCLXXXIV.

Ad recuperandum Sallustii textum sincerum non solum libros manu scriptos adhibendos, sed primas partes diligenti observationi Sallustianae dicendi consuetudinis tribuendas esse inter omnes constat. Accedit aliud adjumentum, quod in judicandis libris maximi esse momenti fere omnes consentiunt: testimonia scriptorum veterum atque grammaticorum. Haec jam a Dietschio collecta et in editione ad suos locos ascripta sunt; spicilegium suppeditavit Woelfflinus Philol. XVII p. 528 sqq. Ex his testimoniis in Sallustio ab editoribus permultae jam lectiones restitutae sunt[1]). Et id quidem optimo jure: nam illi scriptores et grammatici Sallustii libris vetustate valde praecellunt. Sed tamen non negligendum est, scriptores veteres et grammaticos, cum libri satis rari et ipsi in veteribus scriptis studiose et multum volutati essent, saepius non de scripto locos allegasse, sed memoriae suae confisos esse. De hac re judicium pendet ex loci cujusque natura. Nonnullos scriptores plerumque vel semper Sallustii verba accurate exscripsisse facile perspicitur, alios indiligentiae cujusdam absolvi non posse. Ad hoc in eis ipsis verbis, propter quae totus locus allatus est, majorem fidem grammaticis habendam esse patet quam in reliquis sententiae verbis. Tum vero quaerendum est, nonne jam ei libri,

[1]) Cf. Cat. 5, 9; 6, 2 (Jord.); 8, 4; 15, 5; 25, 2; 33, 2; 49, 1; 51, 4 (Dietsch.); 51, 9 (J.); 52, 20 (D.); 56, 4; 59, 5 (D.); 60, 2 (J.); Jug. 1, 5 (D.); 6, 1; 17, 5 (D.); 18, 11; 19, 4; 28, 5 (J.); 36, 2 (D.); 37, 4 (D.); 44, 4; 44, 5; 46, 1; 48, 3 (D.); 49, 2 (J.); 49, 4; 61, 1; 79, 2; 85, 31; 93, 4 (J.); 97, 3; 97, 5; 113, 3 (J.); Hist. III, 61, 14 (D.); IV, 61, 16 (D.); Cat. 2, 8; 3, 2; 25, 3 (J.); 40, 5; 53, 1; 30, 3; 36, 5; Jug. 84, 3; 103, 6 (J.).

qui scriptoribus antiquis et grammaticis ad manus essent, aliqua ex parte corrupti fuerint. Nam antiquitus in Sallustii exemplaribus sinceras lectiones importunissime mutatas esse testis est Gellius N. A. XX, 6, 14. — De multis testimoniis *Fabri* jam in editione breviter dixit; *Brentano* (de Sallustii codicibus recensendis p. 27—38) eo consilio, ut secundo generi librorum Sallustianorum nullum praesidium ex eis oriri ostenderet, enumeravit magis quam pertractavit testimonia Prisciani, Charisii, Diomedis, Gellii, Nonii, Sacerdotis, Probi, Quintiliani, Frontonis, Arusiani, Donati, Servii, Augustini, Lactantii, Hieronymi. Accuratius de testimoniis Charisii, Diomedis, Prisciani disseruit *Anhalt* (quae ratio in libris recensendis Sall. recte adhiberi videatur, p. 25—38), quanquam de multis copiosius dici oportebat. Quare cum de multis lectionibus scriptorum et grammaticorum veterum haud satis accurate, de plerisque omnino non expositum sit, testimonia omnia pertractare institui. Inspexi editiones novissimas et ex eis accurate lectiones transcripsi — apud Dietschium permulta corrigenda sunt, quae omnia infra enumerare longum est — congessi uniuscujusque scriptoris testimonia et addidi ea, quae a Dietschio et Woelfflino praetermissa sunt. Singulorum scriptorum testimonia observato temporum ordine enarrabo ac, si varietates lectionis inveniuntur, removebo ea, quae aut inscitiae incuriaeque librariorum aut indiligentiae atque socordiae scriptorum tribuenda videantur, de eis locis, quos in libris, quibus scriptores veteres usi sunt, aliter atque in nostris codicibus scriptos fuisse dicendum fuerit, dijudicare conabor, utrum Sallustium ita scripsisse an librum, quo scriptor usus est, jam corruptum fuisse existimandum sit. Excussis testimoniis omnibus quae concludi possunt de textu Sullustiano eo, qui ante nostrorum librorum aetatem vulgabatur, colligenda sunt; exponendum erit, quae antiquis, quae recentioribus temporibus in libris Sallustii interpolata ac depravata esse confirmari possit, quibus scriptoribus meliores et integriores libri, quibus jam corruptiores ad manus fuerint, quorum nostrorum codicum testimoniis veterum confirmetur, quorum imminuatur auctoritas: hanc alteram totius quaestionis partem posteriore tempore edemus.

Seneca rhetor, qui *controv. XVII*, 18 („deduxi ad vos reum, omnium quos terra sustinet nocentissimum") verba illa, quae *Jug.* 14, 2 leguntur („homo omnium quos terra sustinet sceleratissimus") imitatus esse videtur, *controv. IX*, 13 p. 249 ed. Burs. scribit: „Tunc retulit aliquam Thucydidis sententiam δειναὶ γὰρ αἱ εὐπραξίαι συγκρύψαι καὶ συσκιάσαι τὰ ἑκάστων ἁμαρτήματα, deinde Sallustianam: *res secundae mire sunt vitiis optentui.*" At Vaticanus in or. Lepidi 24 (Hist. I, 41, 24 Dietsch.) „quia *secundae res* mire sunt vitiis optentui" tenet. Quam scripturam eo minus relinquemus, quod hoc loco cum quadam gravitate secundae res opponuntur adversis (cf. ea quae sequuntur: „quibus labefactis quam formidatus est tam contemnetur") et omnino apud Sallustium excepto uno loco Jug. 41, 3 semper legitur „secundae res", non „res secundae" (C. 11, 8; J. 40, 5; 94, 4; Hist. I, 9; I, 41, 5; cf. II, 41, 1). Seneca igitur Sallustii verba ex memoria rettulisse videtur, cum praesertim antecedat illa Demosthenis sententia. Porphyrio ad Hor. Ep. I, 18, 29 verba ita uti in Vaticano leguntur allegat.

Recte atque ordine mihi fecisse videntur ei editores, qui praeeunte Linkero *Jug.* 37, 4 scripserunt *„hiemantibus aquis"* (libri: *„hiemalibus"*, „gelualibus" g⁶) auctore **Seneca philosopho**, apud quem epist. 114, 19 legimus: „Quae apud Sallustium rara fuerunt, apud hunc (apud Arruntium, quem Sallustianum appellavit) crebra sunt et paene continua, nec sine causa: ille enim in haec inciderat, at hic illa quaerebat. Vides autem, quid sequatur, ubi alicui vitium pro exemplo est. Dicit Sallustius: *aquis hiemantibus.* Arruntius in primo libro belli Punici ait: *repente hiemavit tempestas.* Et alio loco cum dicere vellet frigidum annum fuisse, ait: *totus hiemavit annus.* Et alio loco — *hiemante aquilone.* Non desinit omnibus locis hoc verbum infulcire." Equidem Dietschio non assentiri non possum, qui (comm. p. 120) causam non esse dicit, cur ex Historiis potius exemplum illud Sallustianum sumptum esse putemus, quam Senecae verba pertinere ad locum Jug. 37, 4. Nam veri simillimum est „hiemalibus" in libros receptum esse a glossatoribus aut grammaticis, qui insolentiam dictionis (aquae hiemantes = aquae, quae ibi per hiemem confluebant et manebant, quamquam Arruntius aliter accepisse videtur) emendando

tollere vellent. Accedit, quod librarii saepius *-alibus* et *-antibus* in exitu verborum mutaverunt (cf. Cat. 1, 1, ubi in nonnullis codicibus „animantibus“ pro „animalibus“ scriptum est). In ordine verborum apud Senecam immutato certe offendi non potest: credibile enim est Senecam Sallustii verba ex memoria rettulisse. — Ea quae *epist.* 94, 46 Seneca ex Sallustio attulit, eodem modo Jug. 10, 6 leguntur. Praeterea cf. *de benef. IV,* 1, 1 („cum cura“ = J. 54, 1). Exordium Catilinae (Cat. 1, 1) *epist.* 60, 4 tangit; quae *de brevit. vitae c.* 1 disputavit, ex Jngurthae exordio (c. 1) pendere videntur.

Quintilianus instit. or. III, 8, 9 prooemia Catilinae et Jugurthae, III, 8, 45 orationem Catilinae (Cat. 20), VIII, 3, 44 Sallustium „ductare exercitus“ (cf. Cat. 11, 5 Fabri; 17, 7; Jug. 38, 1; 70, 2) et „patrare bella“ (cf. Jug. 21, 2; 75, 2; 88, 4) dixisse commemorat. Verba Sallustii ita ut in plerisque et optimis nostris libris scripta affert his tribus locis: IX, 4, 77 = Jug. 1, 1; VIII, 5, 4 = Jug. 10, 7 (Sallustio non nominato; hic locus satis multorum verborum est); IX, 3, 12 = Jug. 10, 1: *neque ea res falsum me habuit* (in quibus verbis — tota paragraphus ita legitur: „Parvom ego, Jugurtha, te amisso patre sine spe, sine opibus in regnum meum accepi, existumans non minus me tibi quam (liberis) si genuissem ob beneficia carum fore, *neque ea res falsum me habuit*“ — in his verbis Dietschium offendisse miror, qui (comm. p. 74) *„ea“*, quod omnes codices Sallustii, Quintilianus et Nonius p. 75 tuentur, adjectum esse censet ab librariis, quos latuerit *rem,* i. e. vera eventa, opponi *spei*, i. e. rebus speratis. Nonne omnia optime se habent, si verba „neque — habuit“ ita explicantur: neque ejus rei (i. e. adoptationis in regnum) eventus me, i. e. opinionem meam, fefellit? Ceterum cf. Pratje, quaest. Sall. p. 57). — Duobus autem locis Quintilianus memoriter ac parum accurate Sallustium citasse videtur: II, 13, 14 et IX, 3, 17. *II,* 13, 14 legitur: „Nonne huic (Timanthis tabulae) simile est illud Sallustianum: *nam de Carthagine tacere satius puto quam parum dicere?*“ *Jug.* 19, 2 libri habent „nam de Carth. *silere melius* puto“ etc., *„tacere“* solus s¹, sed ad marg. „silere“; cf. Serv. ad Verg. Aen. I, 342; Appul. de mundo c. 24; Hieron. ep. 53, 8. De altero loco *IX,* 3, 17 („ex Graeco

vero translata vel Sallustii plurima, quale est *vulgus amat fieri*“) cum Eussnero statuendum est, verba, si ad *Jug.* 34, 1 (ac tametsi multitudo — vehementer adcensa terrebat eum clamore, voltu, saepe inpetu atque aliis omnibus, *quae ira fieri amat*) pertinent, cum propter mutatum verborum ordinem suspicionem movere, tum propter interpositum verbum „vulgus“: quod luce clarius ostendit, Quintilianum memoria lapsum esse, quippe qui verbum „amat“ subjectum habere „multitudo“ vocem putaret et pro ea temere interponeret „vulgus“.

Frontinum in strategematicon libris complura exempla e Sallustio deprompsisse constat (cf. I, 8, 8 = Jug. 47, 4 etc.; II, 1, 13 = Jug. 97, 3; II, 4, 10 = Jug. 101, 6; IV, 1, 2 = Jug. 45, 2); maxime vero narratio ejus e Sallustii verbis pendet *III*, 9, 3 ubi ea, quae *Jug. c.* 92—94 de expugnatione castelli illius apud flumen Mulucham siti narrantur, saepius fere ad verbum transcripsit. Verba Frontini haec sunt: „C. Marius bello Jugurthino apud flumen Mulucham, cum obpugnaret *castellum in monte saxeo situm, quod una et angusta semita adibatur, cetera parte velut consulto praecipiti* („*ceterum natura et arte praeceps erat*“ Dederich; Sall. Jug. 92, 5: mons saxeus, mediocri castello satis patens, — uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura velut opere atque consulto praeceps), nuntiato sibi *per Ligurem quemdam ex auxiliis gregalem militem, qui forte aquatum progressus, dum per saxa montis cochleas legit* (Sall. Jug. 93, 2: forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus — animum advortit inter saxa repentis cocleas: — studio legundi paulatim prope ad summum montis egressus est), *ad summum pervenerat*, erepi posse in castellum, *paucos centuriones, quibus perfectissimos cum velocissimis militibus aeneatores* („quibus perfectissimos velocissimis militibus pares aeneatores“ Dederichus scripsit comparata Sallustii narratione) *immiscuerat, misit, capite pedibusque nudis, ut prospectus nisusque per saxa facilior (facilius? Ded.) foret, scutis gladiisque a tergo aptatis* (Sall. Jug. 94, 1: capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta). Hi Ligure duce, et loris et clavis, quibus in adscensu nitebantur, adjuti (cf. Jug. 94, 2), *cum ad posteriora et ob id*

vacua defensoribus castelli pervenissent (cf. Jug. 93, 2: ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus erat; 94, 3: tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicut aliis diebus, advorsum hostis aderant), et concinere et tumultuari, ut praeceptum erat, coeperunt: ad quod constitutum Marius *constantius adhortatus suos* (Jug. 94, 3 tum vero cohortatus milites) *acrius instare* castellanis coepit (Jug. 94, 6: eo acrius Romani instare), quos ab imbelli multitudine suorum revocatos, tamquam ab tergo capti essent, (cf. Jug. 94, 5) insecutus castellum cepit". Quae verba, quia fere omnia, quamvis Frontinus saepius contraxerit et variaverit, e Sallustio exscripta sunt, multum conferre puto ad sanandum *Jug. cap.* 93, quod in libris nostris compluribus locis mutilum esse multis indiciis comprobatur. Primum Frontinum *Jug.* 93, 4 „*Ligus in castelli planitiem pervenit*" in suo libro scriptum invenisse manifestum est: videlicet ad haec verba et ad ea, quae 93, 2 leguntur („*prope ad summum montis egressus est*"), respicientem eum scripsisse: „*ad summum pervenerat*". Lectionem „*in castelli planitiem pervenit*" Jug. 93, 4 (ut Dietschius p. 343 et p. 14 adnotavit) pauci tantum codices (P P^1 P^2 P^3 B g^2 h) exhibent, et in his vocabulum „*in*" a posteriore manu suppletum est; „*castelli planitiem pervenit*" P^4 (*sup. vel perscripsit vel investigavit*) F (*pervenit* ab al. m.) l; „*castelli plan. perscribit*" M M^1 M^2 G p^1 p^3 p^5 (ad mg. a po. ma. *perrepsit*) m^1 g^1 g^3 (supr. *in mente*) g^4 g^6 ss^1 s^2 σ μ γ; reliqui „*castelli plan. scribit*", „*perscribere*", „*praescribit*" ,„*perscripsit*", „*perscribit*" (sup. *prospicit*), „*inscribit*", „*describit*", „*perspicit*", „*scribit*" (sup. *proscribit, considerat in animo*). Id quod Dietschius scripsit „*castelli planitiem perscrutatur*" falsissimum esse ostendunt verba, quae praecedunt „cujus ramis modo, modo eminentibus saxis nisus", quibuscum „perscrutatur" conjungi non potest, nisi forte Ligurem non in ipsam planitiem castelli venisse existimas. Cf. ea, quae Fabri ad hunc locum adnotavit. — Sed dubito, num sententia, quae sequitur: „quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant (= intenti proelium prospectabant, Jug. 60, 3)" ad verba „in castelli planitiem pervenit" referri possit: quae tale quid desiderat: „in castelli planitiem pervenit nullo prohibente"

vel „ab hoste non conspectus" vel potius „in castelli planitiem pervenit, desertam ab ea parte" (cf. 94, 3). Causam, cur Ligus in planitiem castelli pervenire potuerit, verba „cujus ramis — nisus" continent et solitudinem ibi fuisse jam §. 3 dictum est. Et aliud, quaeso, consideres: id quod Marius auctore et duce Ligure ad capiendum castellum parabat, praeterquam quod summae itineris difficultates asperitatesque supervadendae erant, tum modo bene evenire poterat, si in ea castelli parte, quam temptabat, nemo hostium erat[1]). Qua de causa Marius toto die, quo Ligus cum ceteris escenderunt, *intentos proelio Numidas habuit* (94, 3): omnes vero hostes spectaculo, quod proelium praebebat, ita allici, ut in ea parte castelli, quae avorsa proeliantibus erat, nemo maneret, Marius tantum e Ligure cognoscere poterat. Quem cum Sallustius in castelli planitie omnia exploravisse dicat, quae mox usui fore ducebat (94, 5), id quod tanti momenti erat, scriptorem hoc loco non omisisse, sed plane et aperte enunciasse persuasum habeo: Ligurem animadvertisse castellum ea de causa desertum esse, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. Quae cum ita sint tantaque in codicibus perturbatio scripturae inveniatur, inter verba „*in castelli planitiem pervenit*" et verba „*quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant*" excidisse puto tale quid: „*totamque desertam esse animum advortit*" (vel „*sensit*" vel „*perspexit*"). — Atque haec quidem hactenus. Venio ad ea, quae paulo post *Jug.* 93, 8 in plurimis codicibus sic leguntur: „Itaque ex copia tubicinum et cornicinum numero quinque quam velocissumos delegit et cum eis praesidio qui forent quattuor centuriones omnisque Liguri parere jubet." De hoc loco rectissime Dietschius (comm. p. 27) adnotavit: „Quamvis ex eis, quae infra narrantur, satis appareat, quae Marius ad capiundum castellum Ligure auctore et duce instituit eo spectasse, ut Numidae ab tergo terrerentur magis quam inpugnarentur (94, 5), et quamvis cum aliis ex rebus tum ex ipsa descriptione ascensionis (94, 2) exiguum numerum escendentium fuisse luce clarius sit, tamen quinque tubicinibus non plus quattuor centuriones praeter Ligurem comites et praesidio

---

[1]) Itaque Ligus (93, 6) „pollicetur sese itineris *periculique* ducem".

datos esse cum per se incredibile videtur tum Frontini testimonio redarguitur.“ Verba Dietschii exscripsi, quia prorsus ei astipulor. Accedit, quod paulo post (94, 2) ei, qui cum Ligure escendunt, „milites“ vocantur. Frontino quoque nimis parvam manum visam esse et ea de causa eum suo Marte scripsisse: „paucos centuriones, quibus perfectissimos cum velocissimis militibus aeneatores immiscuerat“, ab omni veri specie abhorret; nam cum eum ceteris locis, quamvis Sallustii verba saepius contraxerit et variaverit, tamen in re nusquam ab illo aberrasse videamus, idem de hoc loco statuendum erit. Dietschius igitur ante „quattuor centuriones“ excidisse censet verba *„milites paucos et“*. Sed melius ac simplicius locum restitui existimo, si quam proxime accedimus ad verba Frontini — qui aeneatores militesque artius conjungit, centuriones segregat, milites velocissimos, perfectissimos aeneatores nominat — et ita scribimus: „itaque ex copia tubicinum et cornicinum numero quinque *quam perfectissumos militesque paucos* quam velocissumos delegit et, cum eis praesidio qui forent, quattuor centuriones.“ Ea, quae ego interposui, quam facile praetermitti potuerint a librario a priore „quam“ ad alterum oculis aberranti, in aperto est.[1]) Verba *„cum eis“* autem jam non cum „delegit“ — quod omnes, quos novi, editores fecerunt — sed cum „praesidio qui forent“ conjungenda sunt; similiter Sallustius dixit Jug. 46, 7: „in utrumque latus auxiliarios equites — dispertiverat, ut *cum eis* permixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium propulsarent“; (de ordine verborum cf. Cat. 29, 1: neque exercitus Manli quantus aut quo consilio foret satis conpertum habebat; 43, 2: Statilius et Gabinius uti — incenderent; Jug. 14, 13; 64, 5: dimidia pars exercitus si sibi permitteretur; Cat. 58, 20: nam multitudo hostium ne circumvenire queat; Jug. 102, 11: bello quid valeat; 65, 2: more regum ut sellam juxta poneret; 38, 3: alii signo

---

[1]) Ex libris nostris post „numero quinque“ nonnulli „milia“ vel „milium“, alii „pedites“ aut in textu aut super lineam habent: quae vestigia verae lectionis (certe jam in archetypo mutilae) esse possunt. Sall. hist. fr. I, 57 ap. Gell. II, 27, ubi „tribus milibus“ pro „tribunus militum“ scriptum est, similem corruptelam inveniri Linkerus monuit.

dato locum uti desererent; 113, 2: in conloquium uti de pace veniretur). Similiter jam Oudendorpius et Linkerus hunc locum restituere conati sunt, qui post verba „numero quinque“ inserendum esse „militesque“ censuerunt, sed verba „cum eis“ conjunxerunt cum „delegit“. At verba „praesidio qui forent“ tum illud, quod Linkerus voluit, „qui praeessent et consilio negotium regerent, simul ne quid temere fieret caverent“ significare non posse Dietschius (p. 27) luculenter ostendit.

De **Floro** infra dicetur.

Age nunc **Frontonis** testimonia accurate pertractemus. Apud quem in *epistola VI libri II ad Antoninum imp.* p. 107—111 *(Naber)* amplissima excerpta Sallustiana leguntur. De studio excerpendi nobiliores scriptorum partes cf. *lib. II ad M. Caes. epist.* 10 (p. 34), ubi M. Aurelius se ipsum excerpta sibi fecisse, et *epist. Graec.* 6 (p. 253), ubi a Frontone sibi missa esse excerpta commemorat. Frontonem autem in exscribendis amplissimis locis diligentissime versatum esse confidere possumus eo magis, quod eum Sallustio vehementer studuisse et discipulos, ut Sallustii lectioni operam darent, saepe admonuisse constat (cf. epist. ad M. Caes. II, 13 p. 36; III, 11 p. 49; IV, 3 p. 62)[1]. Leguntur apud Frontonem *p.* 107—110 hi loci: Cat. 5, 4; Jug. 6, 1; 17, 5—6; 20, 1—2; 28, 5; 44, 1—2; 44, 4—45, 1; Cat. 25, 1—3; 31, 3; *p.* 153 Cat. 14, 2. Haec testimonia in multis verbis a vulgata Sallustii scriptura recedunt. Librarii errato tribuenda videntur haec: *p.* 109 = *Jug.* 44, 1 „traditus“ pro „traditur“; *p.* 109 = *Jug.* 17, 6 „quem“ pro „quemquam“; *p.* 109 = *Jug.* 20, 1 vocabulum „Adherbalis“ ante „animum“ omissum, *p.* 108 = *Jug.* 6, 1 vocabulum „neque“ ante „corrumpendum dedit“ vitiose repetitum ex eis, quae antecedunt („non se luxu *neque* inertiae“). *P.* 110 = *Jug.* 45, 1 verbum „comperior“, quod in Sallustii codicibus post verba „Sed in ea difficultate Metellum — magnum et sapientem virum fuisse“ legitur, utrum a librario praetermissum sit an in libris, quibus Fronto usus est, post verba, quae sequuntur („tanta temperantia inter ambitionem saevi-

---

[1]) *Vogel, quaest. Sall.* II. p. 407 sq. complures locos Frontonis attulit, quibus ipsius oratio Sallustiano colore perfusa sit.

tiamque moderatum"), fuerit, in medio relinquendum est, quia locus apud Frontonem in voce „saevitiam" desinit. Sed *p.* 110 = *Cat.* 25, 2 („haec mulier genere atque forma, praeterea viro liberis satis fortunata") copulam „fuit", quam post „fortunata" Arusianus p. 473, Priscianus II p. 286 et omnes Sallustii codices tenent (nisi quod in σ „erat", in r supra scriptum „vel erat" invenitur), librarii culpa excidisse persuasum habeo: quod facillime fieri potuit, quia sequitur „litteris". Nam quamquam a Sallustio saepius copulam omissam esse constat, tamen omnia exempla aliter comparata esse puto atque hunc locum. In depingendis moribus et natura alicujus hominis, in describenda regione, in exponendo statu ac conditione rerum, in narratione, in orationibus saepe Sallustius copulam omittit, ubi cum magno vigore aut cum quadam gravitate aliquid dicitur. Exempla omnia enumerabo.

I. In singulis enunciatis copula deest his locis: 1) in vivida oratione Cat. 52, 22; Jug. 85, 4; 85, 22; 102, 7; or. Lep. 13; or. Lep. 16; insuper in interrogatione Jug. 10, 5; or. Lep. 11; or. Phil. 19; in sententia brevissima Cat. 52, 23. 2) in narratione vel descriptione vivida, ubi praeterea cum eadem vi infinitivi historici positi sunt: Jug. 51, 1; 39, 1; 105, 4; 101, 11 (equi atque viri adflicti). 3) post particulam „sed" Jug. 113, 1, „verum" Cat. 25, 5, „autem" Jug. 48, 4; post asyndeton adversativum Jug. 78, 4. 4) post „nam" Jug. 89, 5; 92, 5. 5) post „ceterum" Jug. 51, 1; 78, 1, „praeterea" Jug. 75, 8, „ad hoc" Jug. 17, 6, „*et* ea tempestate" 114, 4; „tum" 101, 11; post asyndeton copulativum Cat. 25, 3; Jug. 94, 1. (Facillime suppletur copula, quia eadem forma verbi „esse", quae desideratur, in propinquo est: Jug. 79, 3; 38, 5; ceterum cf. 92, 5; 78, 1; 85, 4. — Or. Macri 1 ex „fuit" eliciendum est „fuistis"; Cat. 47, 2 in constructione accusativi cum infinitivo „fuisse" ex „esse", Jug. 81, 1 „esse" et „fuisse" ex „fore".) — II. Copula omissa est in duabus vel pluribus continuatis enunciationibus: Jug. 20, 2; 101, 11 (fin.); Cat. 16, 4; Jug. 92, 7; 17, 5—6; Cat. 15, 5; 5, 3—4; Jug. 95, 3. Similes sunt ei loci, ubi in singulis enunciatis copula referenda fuerat ad complura adjectiva: Jug. 28, 5; 89, 5. — III. Copula deest in enunciato secundario: Jug. 18, 12; 86, 3; 91, 7; 89, 5; 102, 7; ep. Pomp. 9(?);

ep. Mithr. 2 (?). — Jam collatis cum loco, de quo agitur (Cat. 25, 2), exemplis eis, quae simillima sunt: Cat. 5, 1—4, ubi Catilinae, Jug. 95, 3, ubi Sullae, Jug. 28, 5, ubi Calpurnii mores depinguntur, intelligitur, Sallustium in initio talium descriptionum copulam ponere solere (Cat. 5, 1: Lucius Catilina — *fuit* magna vi et animi et corporis etc., Jug. 95, 3: igitur Sulla gentis patriciae nobilis *fuit;* cf. Cat. 54, 1; 23, 1—2; Jug. 28, 5), postea omittere. Itaque etiam Cat. 25, 2; Sallustium in describendis Semproniae moribus „haec mulier — satis fortunata *fuit,* litteris Graecis et Latinis docta etc." scripsisse persuasum habeo; postea vero copula semel atque iterum omissa est (§. 3, §. 5). — Etiam in eis, quae paulo post *p.* 110 apud Frontonem leguntur: *„multa alia quae instrumenta luxuriae. Sed ei"* etc. — quamquam res satis mira est et diu multumque dubitavi, utrum et in hoc et in superiore loco omissio copulae librarii mendum sit an correctori debeatur — librarii culpa copulam „sunt", quam omnes Sall. codices habent („sunt luxuriae" G, sed corr., g^1 s^1 h), ante „sed" excidisse puto. In paucis illis locis supra enumeratis, quibus Sallustius in enunciato secundario copulam omisit, aut, ne iterata copula orationis compositio similitudine offenderet, ita scripsit aut quaedam gravitas in sententia inest: quorum neutrum in hunc locum cadit.

Ac de eis, quae a librario vitiata esse videntur, hactenus; jam videamus, ubi Fronto solus vel cum paucissimis Sallustii codicibus veram lectionem servaverit. Ac primum quidem excerpta Frontonis nonnullas veteres atque insolentiores formas tuentur: *p.* 108 = *Jug.* 6, 1 dativum „luxu" (= M M^1 M^2 p m g^3 μ h l 𝔊; *cf. Diom. p.* 341*), p.* 110 = *Jug.* 44, 4—5 „odos" (= g^1 h 𝔊, rel. „odor") et adverbium „diu" (= P M^2 sg^3; „die" rel.; cf. Jug. 38, 3; 70, 1; H. II, 54). Quid? quod verba *„neque muniebantur"*, quae *Jug.* 44, 5 inserenda esse jam pridem homines docti censuerunt, codex Frontonianus firmissime confirmat? [1]) Quamquam non defuere, qui haec

[1]) Hoc loco in fere omnibus codicibus haec leguntur: „plerumque milites stativis castris habebat, nisi cum odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. *Sed neque more militari vigiliae deducebantur.*" „Sed

verba glossatori tribuenda censerent, „neque“ enim semel positum idem significare quod „et ne — quidem“: hominem vero hujus significationis ignarum interpositis illis verbis orationem expedire voluisse. Sed contra ea monendum est, primum totam rem veri speciem non habere; deinde verba „neque muniebantur“ nexu sententiarum postulari videntur; quae si rejicienda esse existimaremus, propter vocem „neque“ semel positam in eis, quae antecedunt, aliud jam Albinum temere ac negligenter egisse memorari necesse esset: at eum in provincia milites stativis castris habuisse tantummodo dictum est. Praeterea rectissime jam Fabri adnotavit, verba „neque muniebantur“ ea de causa abesse non posse, quia ea, quae paulo post Sallustius de Metelli disciplina scripsit (45, 2: castra movere, juxta ac si hostes adessent, *vallo atque fossa munire,* vigilias crebras ponere), huc respicere et indicare videntur, Albinum etiam vituperatum esse, quod castra non muniverit. — Verba in Sallustii libris eam ob causam excidisse patet, quod librarius a priore ad alterum „neque“ oculis aberraverat. Restat, ut quaeramus, utrum cum paucissimis interpolatis Sallustii codicibus „sed neque muniebantur *ea*“ (sc. castra stativa) an cum Frontone „sed neque muniebantur (om. „*ea*“)“ scribendum sit. Equidem ego verba uti apud Frontonem leguntur colorem Sallustiani sermonis prae se ferre existimo, quia saepius a Sallustio substantivum, quod in antecedenti sententia obliquo casu usurpatum est, tacite pro subjecto infertur; cf. Jug. 28, 5 (patiens laborum etc.); 101, 8 *(in perculsos Romanos* acrius incedere. Jamque paulum a fuga *aberant)*; 102, 6 (rati); 94, 1 (pergit); Cat. 5, 9 (facta sit); 52, 29 (irati infestique sunt); or. Macri 27 (caeduntur); Cat. 13, 2 (properabant); Jug. 54, 8 (cogebatur); saepissime hoc fit in infinitivis historicis: Cat. 17, 1 (appellare); 23, 2; 24, 2; 25, 5; Jug. 11, 8; 55, 3; 64, 2; 64, 5; 72, 2; 74, 1; 106, 6[1]). Saepe etiam sub-

---

neque muniebantur ea neque more etc.“ praebent l γ (quamquam is „minuebantur“). „*Neque ea neque*“ in duobus Mediolanensibus esse Gerlachius ed. 1856 praef. p. XI narravit. In reliquis libris verba desunt.

[1]) Cf. Jug. 14, 16, ubi relativum, quod ad „amisi“ est accusativus, ad „facta sunt“ nominativo est cogitandum; 101, 5.

stantivum, quod in sententia satis magno intervallo remota subjectum fuerat, pro subjecto subaudiendum est, ita ut interdum dubitari possit, quodnam, quia significatum non est, pro subjecto habendum sit; cf. Cat. 9, 5 (agitabant, malebant); 51, 30 (interficere, terrere); Jug. 46, 7 (dispertiverat, sc. Metellus); 66, 2 (constituunt, sc. principes civitatis); 41, 4 (optaverant); Jug. 20, 3 (invadit); 25, 10 (potest); 95, 3 (facundus callidus etc., largitor); 29, 1 (administrabat, sc. Calpurnius), 85, 25 (iniqui sint); or. Macri 8 (pertimuere); C. 5, 4 (adpetens etc., sc. Catilina?).[1]) Idem fit in constructione accusativi cum infinitivo; cf. a) Jug. 21, 4 (qui *senatus populique Romani* verbis nuntient: *velle et censere* etc.); 33, 3 (duci); 53, 1 *pulveris* vim magnam animadvortunt: nam — . Et primo —, post ubi *aequabilem manere*, sc. pulverem, et — adpropinquare vident); 64, 5 (trahi, sc. bellum); 83, 1 (*omne bellum* sumi facile — non in ejusdem potestate initium *ejus* et finem esse — *deponi*); 82, 2 (consulem factum); 102, 2 (velle); ep. Mithr. 10 (divitem esse). b) Cat. 53, 3 (quae *populus Romanus* — fecit — sciebam — *contendisse.* Cognoveram — bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc — *toleravisse*); Jug. 22, 4 (obviam isse); 106, 4 (egredi); 100, 5 (habuisse); 109, 3 (redire, decrevisse); 107, 1 (fore); 33, 4; 83, 1.

Sed de hoc loco satis dictum; ad reliquos pergamus necesse est. *Cat.* 14, 2 in eis, quae in Sallustii editionibus leguntur („quicumque *inpudicus adulter ganeo manu ventre pene* bona patria laceraverat“), merito offenditur. Nam qui per chiasmum „manu ventre“ ad „ganeo“, ad „inpudicus adulter“ referri posse „pene“ contendunt collatis locis Cat. 3, 3 (Jacobs); 2, 5; 14, 3; Jug. 7, 5 (Kritz), id quod momentum facit; non cogitaverunt: apud Sallustium accuratae verborum contentionis studiosissimum nullum exemplum inveniri, in quo alterius seriei binae voces singulis alterius seriei vocibus respondeant. Verba e Ciceronis loco in Cat. II, 10, 23 minus apte emendari („inpudicus aleator ganeo“

[1]) Etiam multo insolentior est locus; Jug. 17, 7 (permixti sint, sc. ei, qui initio Africum habuerunt, et ei, qui postea accesserunt). In infinitivis historicis saepe generale subjectum (man) subaudiendum est; cf. Cat. 13, 3 (exquirere dormire); 31, 2 (festinare trepidare etc.); Jug. 101, 11 (sequi fugere occidere capi); 51, 1 (observare); Cat. 12, 2 (rapere etc.).

Köchly), Eussnerus (Würzburger Festgruß p. 169) demonstravit. Ipsius conjecturam „*prodigus*" (pro „inpudicus") vehementer probarem, nisi apud Frontonem *p.* 153 legeretur „*quique manu ventre pene bona patria laceraverat*". Hunc locum e memoria allatum esse concedendum videtur (Cat. 14, 2: „quicumque — laceraverat, *quique* alien. aes grande conflaverat" etc.); nam cum paulo post legatur „Quod si ita haec verba contra dixisset: *quique* pene bona patria laceraverat" etc., „*quique*" (pro „quicumque") vix errato librarii tribui potest. Sed tamen si verba „inpudicus adulter ganeo" in suo libro legisset, ea Frontonem, quippe qui multum in Sallustio volutatus esset, non omissurum fuisse indicare videntur ea, quae proxime apud Frontonem Sallustii locum sequuntur: „Vides quantum similitudine verborum formae adsecutus sit, ut verbum postremum, quamquam parum pudicum, non indecorum esse videatur: ideo scilicet, quod .. verba similia praecedant". Cum praeterea in Sallustii codicibus summa hoc loco perturbatio sit (cf. varietatem scripturae apud Dietschium; in multis libris etiam „*alea*" illatum est), verba „inpudicus adulter ganeo" — id quod jam Hermannum Sauppium, humanissimum praeceptorem meum, conjecisse, ab ipso nunc audivi — glossema esse persuasum habeo. Ea optime abesse posse ostendunt verba, quae in simillimo loco Cat. 37, 5 leguntur („*alii per dedecora* patrimoniis amissis"; ubi „per dedecora" verbis „manu ventre pene" respondere patet). Simul verba „manu ventre pene" explanationis indigere glossatoribus visa esse credibile est[1]). De voce „manus" (= alea) cf. Sueton. Aug. 71.

P. 108 = *Jug.* 6, 1 („plurimum facere, minimum ipse de se loqui") quin Fronto asyndeton recte servaverit (cf. Macrob. exc. Paris. p. 624 K; Sallustii libri omnes praeter P^2 „*et* minimum" exhibent), dubitare non possumus, si, quam Sallustius studuerit asyndeto inter verba contrarie relata, reputamus; cf. Cat. 5, 4; 5, 8; 6, 6; 7, 6; 9, 1; 9, 2; 9, 3; 10, 5; 46, 2; 37, 3; 20, 13; 12, 2; 52, 22; Jug. 7, 4; 7, 5; 10, 3; 15, 2;

[1]) Alio modo Woelfflinus (Bursian. Jahresber. 1873 p. 1662) hunc locum sanandum esse censuit. Ceterum verba „inp. ad. gan." etiam apud Augustinum de rhet. p. 13 ed. Crecel. desunt.

17, 5; 20, 8; 63, 2; 68, 4; 74, 3; 85, 34; 85, 40; 99, 3; 91, 7; 102, 7; 111, 1; or. Phil. 3, 7; 13; or. Macri 14; ep. Mithr. 16. Praeterea monendum est, Sallustium „et ipse“ tantummodo usurpare in oppositione duorum hominum (cf. Jug. 11, 1) aut tum, cum activae notioni opponitur passiva (Jug. 44, 1: praedator ex sociis et ipse praeda hostium; 70, 1; cf. 2, 3; habet cuncta *neque ipse* habetur).

Neque minus *Cat.* 25, 2 ex Frontonis testimonio (*p.* 110) contra plurimos Sallustii libros bis asyndeton restituendum est et ita legi oportet: „Haec mulier genere atque forma, praeterea *viro liberis* (= E T m m^2 p p^1, cf. Arusian. p. 473; „viro *atque* liberis“ rel., „atque“ supra script. P^1 B) satis fortunata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, *psallere saltare* (= B g^3 g^5 γ, cf. *Macrob.* Sat. 3, 14 (2, 10), 5; „psallere *et* saltare“ rel. [1]) vel „psallere et cantare“, etc.) elegantius quam necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt“. Ac primum quidem „*psallere saltare*“ praeferendum esse infitiari non potest, qui animadvertit, quam saepe Sallustius bina verba, quae eandem vel similes actiones significent, ac maxime intransitiva vel absolute prolata, asyndete continuaverit. Cf. Cat. 20, 12; 59, 5 (appellat, hortatur rogat); Jug. 85, 10; 110, 4; 10, 8; ep. Mithr. 17; infinitivi leguntur Cat. 11, 6 (amare potare); 16, 3 (circumvenire jugulare); 54, 4 (laborare vigilare); Jug. 14, 20 (ambire fatigare); infinitivi historici Cat. 6, 5 (festinare parare); cf. Jug. 66, 1; 76, 4; Cat. 11, 4 (rapere trahere); 12, 2 (rapere consumere); 27, 2 (festinare vigilare); 31, 2 (festinare trepidare); Jug. 6, 1 (equitare jaculari); 11, 8 (moliri parare); 51, 5 (circumire hortari); 98, 6 (laetari exultare); 101, 11 (sequi fugere, occidi capi); 105, 4 (temptare intendere). De altero loco cum Dietschio et Jordano sentio, non cum eis, qui „genere atque forma, praeterea viro *atque* liberis“ ferri posse existimant. Nam in enumeratione quattuor vel plurium verborum Sallustius per „atque“ bina verba semel tantum colligare solet, ita uti quasi unum membrum, cetera

---

[1]) Testimonium *Eutychis p.* 477 (K V): „psallere *et* saltare elegantius quam necesse *erat* (pro „*est*“) probae“ nullius momenti est, quia memoriter locus allatus est.

asyndete posita alterum sint[1]). Hujus verborum colligationis exempla collegit jam Dieckius (de ratione, quae inter Sall. cod. Vat. 3864 et Paris. 500 intercedat, p. 45): Cat. 51, 1: ab odio amicitia ira atque misericordia; 51, 9: armis cadaveribus cruore atque luctu; 52, 3; patriae parentibus aris atque focis; 52, 13: loca taetra inculta foeda atque formidulosa; 59, 5: pro patria pro liberis pro aris atque focis; 61, 9: laetitia maeror luctus atque gaudia: Jug. 34, 1: clamore voltu, saepe inpetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat; 51, 1: facies totius negoti varia incerta foeda atque miserabilis. Quibus exemplis haec addo: Cat. 6, 1: sine legibus, sine inperio, liberum atque solutum; 20, 7: strenui boni nobiles atque ignobiles (de hoc loco cf. Anhalt p. 8); 12, 2: pudorem pudicitiam divina atque humana; Jug. 54, 1: saucios — reficit, meritos — donat, universos in contione laudat atque agit gratias; praeterea Jug. 51, 1: arma tela, equi viri, hostes atque cives permixti (ubi duo membra binorum verborum asyndete positorum praecedunt); Cat. 58, 8: divitias decus gloriam, *praeterea* libertatem atque patriam; Jug. 31, 12: fides decus pietas, *postremo* honesta atque inhonesta omnia (quibus locis prius membrum tribus vocibus constat, posterius per „praeterea", ita ut Cat. 25, 2, vel „postremo" annectitur); denique Jug. 31, 20: regna provinciae, leges jura judicia, bella atque paces, postremo divina et humana omnia. Prioris membri verba per „atque" conjuncta, posterioris asyndete dicta sunt Cat. 52, 22: pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam. Quid? si is ipse locus, qui solus lec-

---

[1]) Idem fit per particulas „et", „que" (Jug. 2, 2: praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia hujusce modi; or. Cottae 14: omnes provinciae regna maria terraeque; Jug. 31. 9; 41, 7; ep. Mithr. 17); quamquam non desunt loci, quibus duo priora verba per „que", duo posteriora per „et" vel „atque" conjuncta sint (Jug. 7, 4: multo labore multaque cura, praeterea modestissume parendo et saepe obviam eundo periculis; cf. 67, 2; 35, 5: itinera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta explorat; C. 53, 2). Posterius membrum, e duobus per „et" colligatis verbis compositum, cum priore membro duorum asyndete positorum verborum per „que" conjunctum est or. Lep. 4 (a Pyrrho Hannibale Philippoque et Antiocho).

tionem „genere atque forma, praeterea viro *atque* liberis“ e nostrorum librorum scriptura fulcire posse videatur, Cat. 52, 20 (sociorum atque civium, praeterea armorum *atque* equorum), testimonio Augustini, qui de civ. Dei V, 12 „armorum *et* equorum“ habet, in suspicionem interpolationis incidit?

Restat locus *p.* 109 „in consule nostro multae bonaeque artes *et* animi et corporis erant“ (*Jug.* 28, 5 omnes libri „artes animi et corporis“); ubi apud Frontonem veram lectionem exstare cum Jordano statuendum puto; cf. simillimum locum Cat. 5, 1: magna vi *et* animi *et* corporis.

Transeamus ad eas Frontonis lectiones, quae id, quod Gellius N. A. XX, 6, 14 dixit, jam illis temporibus in multis Sallustii exemplaribus sinceras scripturas corruptas fuisse, testari videantur. Ac primum quidem tria hujusce modi menda deprehenduntur *p.* 110: 1. „— milites *in* stativis castris habebat“ (*Jug.* 44, 4 „milites stat. castris hab.“, „*in* stativis castris“ p, *in* statutis castris“ P⁴ g⁵ g⁶, „statutos in castris“ m¹ g r 𝔐); 2. „— ut cuique libebat, ab signis aberat: lixae permixti cum militibus diu noctuque *vagabantur: palantes agros vastare,* villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere etc.“ (*Jug.* 44, 5: *et* palantes“ omnes libri praeter g g¹); 3. „postremo quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, *ea* in illo exercitu cuncta fuere“ etc. (*Jug.* 44, 5 „*ea* in illo“ G g¹ g² g³ g⁶ g⁷ l r γ, rel. „*ea*“ om.) Praepositionem „in“ ante „stativis castris“, quamvis „in custodiis, in vinculis haberi“ (vel „teneri“) apud Sallustium legatur, additamentum esse, cum per se veri simile est — neque enim cogitari potest, cur in Sallustii codicibus omissa sit — tum ablativum loci „castris“ a Sallustio usurpatum esse docet epist. Pomp. 5: hiememque castris inter saevissumos hostes egi [1]). Elocutionem „castris tenere“ (vel „se tenere“), quae apud alios scriptores invenitur (ubi „castris“ ablativus instrumenti est; cf. Jug. 28, 2: recipi moenibus; 12, 5: occultans se tugurio),

---

[1]) „In castris“ legitur Jug. 106, 4 (esse); Cat. 7, 4 (militiam discere); Jug. 54, 1 (morari); 36, 4; 37, 3 (relinquere); 45, 2 (vendere); Hist. IV, 4 (deserere); Jug. 45, 2: ne miles gregarius in castris neve in agmine servum aut jumentum haberet.

Sallustio ante oculos obversatam esse credibile videtur; sed etiam fere eandem vim, quam ablativum modi, duobus illis locis „castris“ habere manifestum est (cf. laxiore inperio habere Jug. 64, 5; levi inperio habere 89, 4; modesto inperio habere 92, 2). — Breviter absolvere possumus tertium locum: ubi „ea“ ideo rejiciendum est, quia apud Sallustium nusquam post „quicunque“ pronomen „is“ in apodosi sequitur (maxime cf. Cat. 38, 3, ubi vel plurima verba enunciatum relativum habet: „quicunque rem publicam agitavere honestis nominibus, alii sicuti populi jura defenderent, pars quo senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia certabant“; Jug. 5, 4; 90, 1; Cat. 37, 10; 39, 6). — Neque minus praetermissio particulae „et“ ante „palantes“ manum correctoris redolet, qui aliis locis seriem infinitivorum historicorum particula copulativa non incipere recordatus sit. Sed hic locus voce „et“ carere non potest; nam infinitivi historici, qui sequuntur, non explicatam expositionem antecedentis sententiae, sed novas res, in antecedenti sententia nondum commemoratas afferunt: antea Sallustius milites a signis afuisse et diu noctuque vagatos esse dixit, nunc transitus fit ad majora alia, quae in vagando accesserint (*„et palantes“*): etiam scelera et flagitia milites commisisse scriptor adjicit et ad ea depingenda utitur infinitivis historicis ita ut res quasi agi, non narrari videantur. Ut nunc per „et“, ita paulo post per „praeterea“ aliquid novi infertur. Infinitivi historici his quoque locis per particulam copulativam ad praegressa tempora finita annectuntur: Jug. 39, 2 (et tamen interim); 53, 7 (ac) 55, 4 (neque); 60, 4 (ac); 100, 4 (neque); 101, 7 (simulque); 101, 11 (ac) Hist. III, 67, 15; per adverbia, quae similem vim atque particulae copulativae habeant: Cat. 27, 2 (interea); 60, 4; 28, 4; 48, 1; Jug. 46, 1; 86, 2; Cat. 31, 3 (ad hoc); Jug. 49, 4; 67, 1; 96, 2; Jug. 20, 8 (ceterum); 23, 1 (praeterea); 45, 2; 73, 5; 51, 4 (simul); 100, 3; 101, 6.

His tribus locis quartum adjungendum esse puto, qui paulo ante *p.* 109 apud Frontonem ita legitur: „ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum auxilii aut *bonae spei* accedebat“ (*Jug.* 44, 2 „bonae spei“ M M^1 M^2 T E F p m m^2 g g^4 g^5 g^6 g^7 s^2 h, *„spei bonae“* rel.)

„Spes“, quia vox media est, etiam in malam partem accipi potest (Cat. 20, 13; Jug. 88, 1; ep. Pomp. 2) et saepe adjectivum „bonus“ assumit (cf. Fabri Cat. 20, 13); sed cum apud Sallustium tantum „spes bona“, nusquam „bona spes“ legatur (Jug. 113, 2; or. Macri 4; cf. Cat. 21, 1), collocatio verborum „bonae spei“ correctori tribuenda videtur, qui eam, quod vox contraria „sollicitudinis“ antecedit, necessariam esse putaverit, „auxilii“ intercessisse neglexerit.

Admodum mirum est, apud Frontonem *p.* 109 tres illos locos legi, quibus Sallustius „patiens“ cum genetivo (singularis vel pluralis) vocabuli „labor“ conjungit, et unum tantum ita ut in Sallustii codicibus („patiens laborum [1]), acri ingenio etc.“ = *Jug.* 28, 5), duos mutato numero: „genus hominum salubri corpore velox *patiens laboris nec* plerosque senectus dissolvit etc.“ (*Jug.* 17, 6: *patiens laborum: plerosque sen. diss.*); „neque periculi neque *laborum* patiens“ (*Jug.* 44, 1 neque periculi neque *laboris* patiens). De hac re — collatis verbis, quae apud Augustinum epist. 137, 14 in textum irrepserunt („quae sibi quisque facilia *non* factu *sed captu* putat“) — nihil aliud conjici posse existimo quam in antiquo Sallustii exemplari utrumque locum cum altero comparatum, alterum alteri superscriptum fuisse: inde commutationes numeri ac vitium „nec“ ante verba „plerosque etc.“ emanavisse. Certe Jug. 44, 1 lectio „neque periculi neque *laboris* patiens“ praeferenda est cum propter sensum singularis numeri in universum magis latiusque patentem — quo gravitas negativi dicti augetur magisque laboris usus ac consuetudo ab exercitu exigenda significantur (cf. Cat. 7, 5; Jug. 100, 4; or. Macri 18) — tum propter concinnitatem numeri, quam in conjunctione vocabulorum „periculum“ et „labos“ Sallustius ubique servavit (singulari numero ambo usurpata sunt or. Macri 18; plurali ep. Pomp. 1; Jug. 85, 7; 85, 30; Cat. 10, 2) [2]). — De lectione

[1]) Verba Frontonis apud Dietschium et Jordanum, qui „laboris“ exhibent, secundum editionem Naberi corrigenda sunt.

[2]) Ceterum Sallustium omnino concinnitati numeri duorum verborum artius conjunctorum studuisse maxime etiam complures loci ostendunt, quibus ad efficiendam concinnitatem substantivum abstractum insolentius

„*arbori infecundus*" *p.* 109 („*arbore* inf." Arusian. p. 230) infra dicam.

Gellium quoque verba Sallustii diligenter de scripto rettulisse confirmari potest propter amplitudinem testimoniorum. Dubito de uno loco N. A. VI, 17, 8, qui brevior est („minari *etiam* ferro, ni sibi obnoxia foret"), utrum memoriter negligentius citatus an scriptura in nostris libris depravata sit, qui *Cat.* 23, 3 habent „repente glorians maria montisque polliceri coepit et minari *interdum* ferro, n. s. o. f." („et" om. m, sup. lin. m^2 g^4, „ac minari" P^1, „interd. min." M^1 𝔐 g^4, „interd. ferro min." γ, „ferro" om. M^1); „interdum" a Sallustio C. 10, 6; J. 72, 2; 94, 2 eo modo usurpatum est, ut praetexto adverbio „interdum" asyndete adjungantur, quae id, quod antecedit, persequantur et illustrent, non ad aliquid novi ac diversi adjectum est. — Praeter hunc octo loci e Catilina et Jugurtha deprompti apud Gellium inveniuntur: N. A. I, 22, 15 = Jug. 70, 2; III, 1, 2 = Cat. 11, 3; IV, 15, 2 = Cat. 3, 2; VIII, 12, 9 = Cat. 7, 5; IX, 14, 26 = Jug. 97, 3; XVI, 10, 16 = Jug. 86, 2—3; I, 15, 18 = Cat. 5, 4; XX, 6, 14 = Cat. 33, 2. In his testimoniis nonnulla a librariis perverse scripta videntur: *I*, 22, 15 „a rege" (*Jug.* 70, 2 = M p^3 g^1 g^2 g^4 g^5 g^6 g^7; „ab rege" rel.); *XVI*, 10, 16 „*nec* ex classibus" (pro „neque" *Jug.* 86, 2); *IV*, 15, 2 *de*licta *de*prehenderis" (pro „*re*prehenderis"), praeterea „dein" (pro „dehinc"; „deinde" m^1 s^2; „dein" P^3) et „supra" pro „supra *ea*" („supra *ea*" habet etiam Augustinus epist. 137, 14) *Cat.* 3, 2. — Cum verbis „supra ea", quae *Cat.* 3, 2 objectum sunt verbi „ducit" ac breviter duriusque dicta sunt pro „quae supra ea sunt", conferendus est locus Jug. 85, 2 „mihi *contra ea* videtur" (= quod contra ea est, i. e contrarium, Kritz); praepositiones interdum absolute sine substantivo antecedenti, quo nitantur, proferri et cum casu suo pro adjectivis substantivorum vice fungentibus poni Fabri docuit collatis Cic. or. 1, 4; acad. I, 11; Suet. Claud. 25; Tac. ann. I, 77; Hist. I, 10. Adverbium „supra" nescio an eodem

---

plurali numero dictum sit; cf. or. Lep. 25 (exitia); Jug. 41, 7 (gloriae); 31, 20 (paces); 4, 7 (sumptibus); Cat. 15, 4 (quietibus); 9, 2 (discordias); Jug. 31, 18 (dedecora).

modo a Sallustio usurpatum sit Cat. 5, 9 (supra repetere) et Jug. 24, 5 (illum supra quam ego sum petere). Cf. Jug. 46, 7; 49, 1; 100, 2; Cat. 57, 2, quibus locis praepositio „cum“ vicem participii ἔχων praestat (Jug. 46, 7: C. Marius legatus *cum equitibus* curabat = qui equitibus praeerat). Cum simili breviloquentia Sallustius saepius, quod per totum enunciatum secundarium dicendum erat, uno verbo significat; cf. Jug. 31, 1 (jus nullum = quod jus nullum est); 91, 5 (pars civium extra moenia in hostium potestate coegere = quod pars civium — in hostium potestate erat); 26, 7 (timebat *iram senatus*, ni paruisset legatis = timebat, ne senatus irasceretur); or. Phil. 8 (illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet = suadet, ut illi a vobis pax, vobis ab illo bellum sit); Jug. 105, 3 (Sullae numerum ampliorem vero efficiebant = efficiebant, ut Sullae numerus amplior vero videretur); Fabri ad Jug. 79, 7; saepe praepositiones ita pertinent ad praedicatum definiendum ut enunciati secundarii instar sint (Kritz ad or. Lep. 1); Fabri ad Jug. 25, 6; 83, 3 (contra); 1, 5 (uti *pro mortalibus* gloria aeterni fierent = uti non jam mortales essent, sed gloria aet. fier.); or. Macri 13 (neu otium *pro servitio* appelletis = neu, quod servitium appellandum est, otium appelletis); or. Macri 4 (praeter spem bonam ex vobis = praeterquam quod spem bonam ex vobis cepi): Cat. 47, 2 (praeter litteras); Cat. 27, 2; Jug. 100, 4 (item). — Difficilis est quaestio de vocabulo „*dehinc*“; quod *Cat.* 3, 2 et Jug. 5, 1 plerique et optimi libri tenent, Jug. 19, 6 unus P, editores autem multi duobus prioribus locis rejecerunt, quia ceteri ejusdem aetatis scriptores ea voce in simplici enumeratione usi non sunt: fortasse recte; nam permultis locis, ubi in editionibus Sallustii „dein“ vel „deinde“ legitur[1]), libri verbis „dehinc, dein, deinde“ variant. Etiam Gellii testimonium id suaderet, nisi librarios pro insolentiore vocabulo usitatum scripsisse veri similius esset.

Pauci codices Sallustiani primi et secundi generis *Jug.* 97, 3 antiquiorem genitivi formam „die“ (cf. Jug. 52, 3), *Cat.* 3, 2

[1]) Cf. Cat. 38, 1; 59, 1; Jug. 11, 4; 20, 4; 23, 2; 42, 1; 49, 2; 85, 1; 87, 1; 91, 3; 94, 6; 101, 6; 103, 7; 106, 4; 29, 5; 50, 3 — Cat. 37, 6; Jug. 76, 3; 107, 2; 107, 7; 109, 3; 112, 2.

lectiones „sequitur“ et „*auc*torem rerum“ servaverunt: quas scripturas sinceras esse testimonia Gellii confirmant. Cat. 3, 2 quanquam lectio „*ac*torem rerum“, quia sibi opponuntur „scribere“ et „facere“ vel „agere“ (§. 1: et qui fecere et qui facta aliorum scripsere; cf. 8, 5), sententiae aptior videri possit (cf. Cic. d. or. III, 15, 57), tamen „auctorem“ praeferendum esse Fabri luculenter demonstravit; idem de indicativo „sequitur“ egregie disseruit. Ceterum de his lectionibus cf. Charis. p. 215; Sacerd. p. 445.

At contra *Cat.* 11, 3 („semper *infinita insatiabilis* est, neque copia neque inopia minuitur“) libros nostros veram lectionem praebere, apud Gellium *III*, 1, 2 post „infinita“ perverse „et“ interpositum esse statuemus collatis ceteris locis, quibus Sallustius duo similis notionis adjectiva cum quadam vi et gravitate asyndete continuavit (Cat. 11, 5: amoena voluptaria; 33, 1: miseri egentes; 39, 2: innoxii florentes; Jug. 18, 2: vagi palantes; 2, 3: incorruptus aeternus; 28, 4: nobilis factiosus = 77, 1; praeterea Cat. 15, 4; Jug. 14, 7; *in praedicato* Jug. 20, 2: acer bellicosus — quietus inbellis; 89, 5: vasta inculta), ac maxime loco simillimo Jug. 44, 1 (iners inbellis neque periculi neque laboris patiens). Particulam „et“ dubitaverim an Gellius in suo libro jam insertam invenerit. — Huic loco adjungo *XVI*, 10, 16, ubi legitur „ut *libido cujusque* erat“: quae collocatio verborum fortasse debetur correctori, qui majore cum gravitate eo modo opponi putaverit vocem „libido“ (= voluntas) „mori majorum“, i. e. coactu legis militando; cf. ea, quae supra de Jug. 44, 2 diximus. Libri Sall. omnes *J.* 86, 2 recte habent „uti *cuj. lub.* erat“; cf. *C.* 14, 6; *J.* 93, 7; 81, 1; C. 51, 33; 56, 2; J. 26, 3; 41, 8; 94, 5; 44, 5; 49, 4; C. 56, 3; J. 60, 4; 97, 5.

Difficillimum est dijudicatu de testimonio *I*, 22, 15: Nam Sallustius in significatione ista non „superesse“, sed „superare“ dicit. Verba ejus in Jugurtha haec sunt: „*Is* plerumque seorsum a rege exercitum ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Jugurthae fesso aut majoribus astricto superaverant“ (*Jug.* 70, 2 plurimi libri „*qui* plerumque“ etc.); nam „is“ pro „qui“ cur Gellius substituerit, vix potest cogitari, ad hoc non omnes libri Sall. „qui“ praebent, sed „is“ g^4 „quod“ p^6 g^1,

„qui“ om. M M[1] M[2] Fm[1], sup. lin. m. Sed quomodo aliquid in libris hoc loco turbatum sit, dijudicare non audeo. Antecedunt haec: „denique — socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis.“ Cogitari possit, in archetypo librorum nostrorum pronomen „is“ excidisse; id facillime fieri potuit, quia praegreditur „suis“, ac fortasse pronomen relativum in librorum nostrorum scriptura haud longis intervallis ter positum (qui — quae — ex quo) aliquid habet offensionis. Cogitavi etiam de vocabulo „suis“, nonne glossema existimandum sit, quod antiquitus in libros irrepserit; cf. Jug. 7, 1: „hominem tam *acceptum popularibus*“.

Certe jam illa aetate in Sallustii libris multa importunissime mutata, pro insolentioribus magis usitata scripta fuisse, praeterea homines doctos nova, quae Sallustii dicendi generi magis convenire putarent, in libros inferre studuisse, testatur ipse Gellius *XX*, 6, 14 et *I*, 15, 18. Prior locus etiam in archetypum nostrorum librorum *Cat.* 33, 2 („majores *vestri*“ V P[4], sup. „*nostri*“; „majores *nostri*“ rel.) corruptelam irrepsisse ostendit, quae jam Gellii aetate per plures libros manaverit („et idcirco inportunissime, inquit (Apollinaris Sulpicius), fecerunt, qui in plerisque Sallustii exemplaribus scripturam istam sincerissimam corruperunt. Nam cum ita in Catilina scriptum esset: *Saepe majores vestrum miseriti plebis Romanae*, „*vestrum*“ obleverunt et „vestri“ superscripserunt. Ex quo in plures libros mendae istius indoles manavit“). Partitivam formam „vestrum“ notione possessiva usurpari potuisse docent nonnulli loci Ciceronis (Cat. 3, 12, 29; p. Planc. 7, 17; p. Sext. 65, 136; Kühner II §. 116 Anm. 2); quod cur de loco Cat. 33, 2 Anhaltius (p. 22) in dubium vocaverit, parum liquet. — Praeterea autem ex his Gellii verbis et eis, quae IX, 14, 26 leguntur, colligi potest, complures Sallustii libros ei ad manum fuisse magnaque cum diligentia eum in eligendis libris et describendis Sallustii verbis versatum esse. — De altero loco *I*, 15, 18[1]) Fabri egregie disputavit. Scriptura „loquentiae“,

[1]) „Valerium Probum, grammaticum illustrem, ex familiari ejus, docto viro, comperi Sallustianum illud „satis eloquentiae, sapientiae parum“

quam Probus argutiis suis ac vana conjectura temere Sallustio affingere voluit, incognita fuit et Frontoni, Sallustianae dictionis subtili imitatori (cf. p. 107 et p. 155) et Prisciano (III, 85, 4); *Cat.* 5, 4 „loquentiae“ pro varia scriptura inter lineas commemoratum est in s, eraso „e“ legitur in p^6 g^5.

Verba „faenoribus copertus“, a Gellio bis allata II, 17, 7 et IV, 17, 6, ad Cat. 23, 1 (facinoribus copertus) plerumque adnotata sunt, sed ad Historiarum locum aliquem referenda videntur. — De loco N. A. IX, 12, 20 infra dicam.

Festus bis Sallustii verbis usus est, p. 249 (L.) = Jug. 29, 5 et p. 273 = Cat. 36, 5 („uti tabes plerosque civium animos invaserat“): quo testimonio Hauptii conjectura „ac veluti tabes“ rejici, ea, quam Dietschius recepit „erat quae uti tabes“ („*atque* uti tabes“ plerique boni libri), commendari videtur. Ceterum cf. Dietsch. comm. p. 109, Nipperdey, opp. 453.

Transeo ad libros, qui feruntur **M. Valerii Probi** grammatici modo commemorati, quem multum de Sallustii dicendi genere ante suam aetatem disseruisse tradidit Gellius I, 15, 18 et III, 1, 5 squ.

1. In *Catholicis* (Keil. IV p. 3—43) praeter verba „imbecilla aetas“ (p. 23 = Cat. 3, 4) duo Sallustii loci commemorantur: *p.* 19 quam declinationem secutus Sallustius in Jugurtha „puberes interfecit“; *p.* 15 color coloris; quamvis Sallustius: „Igitur colos exsanguis“; *p.* 23 colos coloris; Sallustius: „Igitur colos exanguis.“ Uterque ex memoria conscriptus esse videtur. Nam *Jug.* 54, 6 legitur „puberes interficit, jubet etc.“ (interfecit p^6 g g^7 s^1 h); cf. *Jug.* 26, 3 („omnis puberes Numidas atque negotiatores — interficit“; „interfecit“ satis multi libri primi et secundi generis). *Cat.* 15, 5 vero, quamquam vetustissimi codices „color ei exsanguis“, recentiores primae et secundae familiae „color ejus (vel „colore“ vel „color“) exsanguis“ praebent et in paucis locus pronominis mutatus, in uno m super linea scriptum est — tamen „ei“ abesse non posse, cum ab animo ad ea, quae in corpore illius

---

brevi antequam vita decederet, sic legere coepisse et sic a Sallustio relictum affirmasse „satis *loquentiae*, sapientiae parum“, quod „loquentia“ novatori verborum Sallustio maxime congrueret, eloquentia cum insipientia minime conveniret.“

habitus effecerit, transeatur, rectissime Dietschius (p. 53) monuit. Cf. Jordan. Hermes I, 246. Nam ubicunque Sallustius de hominis alicujus natura et rebus loquitur, si ad novum aliquid transitus fit, pronomen „is“ adjectum est; cf. Jug. 63, 3—6; Cat. 54, 1 ac maxime Cat. 25, 3—5 (sed ei — sed ea — verum ingenium ejus). Accedit, quod in vetustissimis libris „ei“ (non „ejus“) scriptum est, quo casu glossatores usos esse minus credibile est. Sed quia grammaticus locum propter formam „colos“ affert, eum „colos“ in suo libro scriptum legisse statuendum atque ea forma, quamvis in nullo Sallustii codice inveniatur, in textum recipienda est; cf. Sacerd. p. 446.

2. In *Institutis artium* (Keil. IV, p. 42–192) undecim loci ita ut in emendatis Sallustii editionibus leguntur: p. 85 = Cat. 59, 6; p. 96 = Jug. 14, 25; p. 124 = Cat. 44, 1; p. 125 = Cat. 51, 33; p. 129 = Cat. 6, 7; p. 130 = Cat. 16, 3; p. 142 = Cat. 5, 4; p. 143 = Jug. 106, 4; pag. 149 = Cat. 36, 2 (condemna*tis*); p. 184 = Jug. 4, 9; postremo p. 150 (bis) = Cat. 40, 5: „*ab* Roma“ = P^1 P^3 r, Prisc. vol. II p. 66, Serg. in Don. p. 511: Audacis excerpta p. 355 K (bis); „*ab*“ sup. lin. B, reliqui libri omis.; cf. Fabri ad hunc locum. Praeterea ad *Cat.* 47, 1 („paucis ante diebus“) spectare et a librariis corruptus esse videtur hic locus: *p.* 149 item apud Sallustium „*Antonius* paucis ante diebus“ („Antonius“ om. B, add. R). Ex memoria negligentius verba Sallustii allata esse apparet *p.* 150: „si quidem auctores et civitatibus praepositiones addere reperiantur, ut apud Sallustium „Marius ad Thalam *profectus*“ *(Jug.* 75, 6 *proficiscitur),* item „nam tum“ etc. (= Cat. 40, 5); eadem cum eodem vitio „profectus“ leguntur in *Audacis exc. p.* 355, 18[1]).

3. *De nomine excerpta* (Keil. IV) p. 209 = Jug. 89, 7.

4. In libro *de ultimis syllabis* (Keil. IV, p. 219–264) tres loci Sallustiani inveniuntur: p. 248 = Jug. 17, 7; p. 249 = Jug. 1, 1; p. 256 „ut Sallustius in bello Jugurthino: *heu me miserum, heu me infelicem*“ (quae verba ex memoria conscripta esse videntur; Jug. 14, 9 legitur „eheu me miserum“; „heu“ nonnulli deteriores libri secundae familiae habent).

---

[1]) De fontibus, e quibus **Audax** hauserit, cf. Keil. VII p. 318. — Audacis exc. p. 354 = Cat. 36, 2 (condemnatis); 355, 8 = Cat. 40, 5; 355, 25 = Jug. 71, 5.

Adjungo testimonia **Sacerdotis**. quem grammaticum etiam Probi quae feruntur Catholica scripsisse multi putant (Teuffel, röm. Lit. 300, 8; 394, 1). — Hunc memoriter paulo negligentius Sallustii verba attulisse patet *p.* 470 (Keil. VI): „Exoche secunda est, cum duo nomina specialia ponuntur, et sic eminens oratio ad generale nomen ascendit, ut est „*probitatem industriam ceterasque artes bonas*“ — exoche tertia eodem modo quo et superiores conponitur, uno tantum modo addito nomine speciali ante generalem appellationem, ut est „*Hipponem Adrumetum Leptim ceterasque civitates*“. Illic grammaticus duos locos confudit (*Jug.* 1, 3 *probitatem industriam* aliasque artis bonas; *Cat.* 10, 4: fidem probitatem *ceterasque artis bonas*); hic memoriae lapsu „civitates“ pro „urbis“ substituit ac priore exemplo permotus „ceterasque“ pro „aliasque“ scripsit (*Jug.* 19, 1 Hipponem Hadrumetum Leptim aliasque urbis). Ceteri vero loci, quamquam fere omnes pauca modo verba amplectuntur, cura et diligentia excellere videntur: p. 442 = Jug. 1, 1; p. 444 = Cat. 3, 5 („ac me cum ab *reliquorum*“; conferenda sunt ea, quae de hoc loco Fabri et Dietschius p. 101 disputaverunt; „reliquorum“ necessario postulari eo quod sequitur „ceteros“, praeterea propter ablativos „malis moribus“, qui proxime sequuntur, genetivum „reliquorum“ facillime in „reliquis“ corrumpi potuisse apertum est); p. 445 = Cat. 3, 2 („sequitur“); p. 446 = Cat. 37, 5; 53, 1 („itemque *senatus* magna pars“; „senati“ Link.) 20, 6; 5, 9; 8, 3; 11, 8; 31, 9; 15, 5 (rationales — „igitur *colos*“; cf. cathol. p. 15 et 23); p. 459 = Cat. 54, 1—2 (hic locus satis multorum verborum est); p. 469 = Cat. 11, 8; p. 479 = Cat. 16, 3; cf. p. 473; „Muthul“ = Jug. 48, 3; „Suthul“ = Jug. 37, 3.

Testimonium *p.* 446 „ceterum mihi in dies magis auxiliorum“, quanquam corruptum est, multum valet ad confirmandam scripturam *Cat.* 20, 6 „ceterum mihi *in dies magis* animus accenditur“ (ubi „magis magisque“ Vaticanus ac pauci deteriores secundi generis praebent): qui locus quomodo recte scribatur, non ex imitatoribus (Pratje, quaest. Sall. p. 43), sed ex ipsius Sallustii dicendi usu cognoscitur (H. III, 61, 28 in dies magis; Cat. 5, 7; Jug. 7, 6 magis magisque in dies); ipse

Pratje in verbis „in dies magis magisque" alterum „magis" superflue adjici concedit.

Cat. 37, 5 in plerisque libris legitur: „Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant, item alii *qui* per dedecora patrimoniis amissis, postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat etc." („*qui*" post „alii" om. P^4 E F T p^5 p^6 m s^1 s^2 μ g^5 r γ). Sed ut a sensu dubitari possit, testimonium Sacerdotis *p.* 446 („item alii per decora patrimoniis amissis") vocabulum „qui" glossema esse necessarie demonstrat: vitiose ex eis, quae antecedunt, repetitum est a librariis, qui in ea re offenderent, quod in primo et tertio membro enunciatum relativum, in medio interjacenti cum eadem potestate ablativus absolutus usurpatur, et, quam Sallustius variandae in pluribus sententiae membris orationi studuerit, parum perspicerent. Conferenda sunt ea, quae Fabri ad Cat. 9, 3 et 16, 4 adnotavit et quae collegit exempla (*Cat.* 9, 3; Jug. 43, 4; 29, 5; 47, 2; 65, 2; 82, 3; 89, 6; 108, 1; or. Lep. 24; *Cat.* 16, 4; 40, 1; Jug. 25, 5; 83, 1; 97, 3), praeterea quae idem ad Cat. 2, 1; 18, 4; Jug. 1, 1; 7, 1; Cat. 12, 5 adnotavit; itaque etiam saepius ejusdem verbi constructio variatur (cf. Jug. 25, 1 censerent; or. Lep. 23 profecti sunt; Cat. 25, 2 docta; 33, 1 expertes; Jug. 74, 3 potiti; 84, 2 plerosque militiae, paucos fama cognitos) et promiscue nomina atque adverbia cum verbo conjunguntur (Jug. 5, 4: magnum atque late inperium valuit; 85, 48; Cat. 20, 11: binas aut amplius domos continuare; Jug. 80, 6; cf. Cat. 59, 2: inter sinistros montis et ab dextera rupe aspera).

Restat locus *Cat.* 11, 8, quem Sacerdotis (p. 469), *Dosithei* (K. VII p. 421), Prisciani (II p. 100)[1]) testimonia ita a Sallustio scriptum esse ostendunt: „Quippe secundae res sapientium animos fatigant, *ne* illi conruptis moribus victoriae *temperarent*" („nedum", „obtemperarent" nonnulli primae ac plerique secundae familiae libri). Hic cum Dietschio (comm. p. 103) „*temperarint*" scribendum esse jam Anhaltius (p. 32) negavit. Veram viam explicandi verba „ne — temperarent"

---

[1]) De testimonio Prisciani II, p. 503 („*nedum*") infra dicetur. — **Dosith.** *p.* **415 = Hist. I, 41, 19.**

ostendit Hermannus Sauppius (Sallust. erkl. von R. Jacobs, 8. Aufl. von H. Wirz p. VI, p. 27), qui ante ea ellipsin statuit talem: „videlicet timendum fuit“ vel „num ergo timendum fuit?“. Ipse putaveram ellipsin statui posse ita fere, ut verba illa contracta sint ex his: „Quippe secundae res etiam sapientium animos quasi debilitant et efficiunt, ut fortunae illecebris minus resistant, multo magis in illis hominibus corruptis moribus effecerunt, ne victoriae temperarent“. Simili modo sententia ad unam rem spectans et sententia in universum valens in unum confusae sunt Jug. 86, 3: quod ab eo genere celebratus auctusque erat et homini potentiam quaerenti egentissumus quisque opportunissumus (sc. est); 102, 7: quod parentis abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam satis fuit (ad „nobis“ est supplendum „est“); cf. 81, 1: tum sese, paulo ante Carthaginiensis, item Persen regem, post, uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore. Ellipsis vero similis invenitur post „nisi“ Jug. 24, 5; 67, 3; 100, 5; cf. ea, quae Kritzius ad hos locos adnotavit. Loci, quibus ab aliis scriptoribus „ne“ pro „nedum“ usurpatum est, apud Dietschium p. 103 et apud Draegerum §. 542, 7 inveniuntur.

Apud **Nonium Marcellum** (ed. Gerlach et Roth, Basil. 1842; L. Quicherat, Paris 1871) quadraginta sex loci ex Catilina et Jugurtha deprompti ita ut in plurimis atque optimis nostris libris leguntur: p. 4 (Gerl.) = Jug. 71, 1; p. 8 Jug. 14, 11; p. 58 Jug. 2, 4; p. 78 Jug. 7, 5; p. 135 Cat. 10, 6; p. 142 Jug. 96, 3; p. 165 Cat. 58, 17; p. 170 Cat. 6, 1; p. 175 Jug. 48, 1; p. 181 Cat. 15, 5; p. 201 Jug. 56, 5; p. 202 Jug. 71, 1; p. 208 Jug. 31, 15; p. 209 Jug. 15, 3 (duobus verbis omissis); p. 212 Cat. 1, 1; p. 212 Cat. 23, 1; p. 216 Jug. 1, 3; p. 217 Cat. 52, 13; p. 220 Cat. 3, 4; p. 220 Cat. 8, 5; p. 233 Cat. 23, 1; p. 234 Jug. 63, 2; p. 241 Cat. 58, 19; Jug. 80, 6; p. 241 Jug. 48, 1; p. 249 Jug. 16, 1; p. 253 Cat. 1, 1; p. 265 Cat. 33, 3 (glossema „communi“ in multis Sallustii libris); p. 268 Jug. 71, 4; p. 270 Cat. 9, 2; p. 271 Jug. 98, 4; p. 276 Jug. 8, 1; p. 289 Cat. 15, 5; p. 292 Cat. 58, 17; p. 294 Cat. 5, 2; p. 298 = Cat. 5, 4 („cujus rei libet“; „cujus libet rei“ permulti codices Sallustiani); p. 299 Cat. 7, 6; p. 300 Cat. 58, 17; p. 307 Cat. 7, 4; p. 340 Cat. 56, 2; p. 340 Jug. 25, 10; p. 340 Jug.

90, 1; p. 357 Cat. 11, 3; p. 358 Jug. 98, 4; p. 380 Jug. 57, 4; p. 381 Cat. 56, 3. Accedit locus p. 155: „haec si placent, si tanta torpedo animos oppressit“ („obressit“ *p* super *s* scripto cod. Leid.) = Hist. I, 48, 19 (ubi Dietschius temere cum Aldo „obrepsit“ scribi voluit, quod verbum rarissime cum accusativo jungitur; cf. Draeger I, 169, 6). — His quadraginta septem locis, qui cum vulgata Sallustii scriptura consentiunt, novem adjungi possunt, quibus quae vitiata sunt inscitiae atque incuriae librariorum tribuenda esse satis mihi constat: *p*. 176 (*Jug*. 13, 3): „sperabat“ pro „parabat“; *p*. 212: „qui aliquo negotio inten*ti* (pro „inten*tus*“) praecl*ari* facinoris aut artis bonae famam quaerit“ (*Cat*. 2, 9), *p*. 240 (*Cat*. 5, 1): „Lucilius“ pro „Lucius“; *p*. 269 (*Jug*. 85, 10) „trepi*de* festinet“ pro „trepi*det* festinet“ (cf. Cat. 31, 1: festinare trepidare); *p*. 287 „nam postea quae *te f*ecerit (quam te fecerit W, quae te fecerat L, quae fecerat P), incertum habeo pudeat an pigeat magis disserere“ (*Jug*. 95, 4: „nam postea *quae fecerit*“ etc.; sed vitiose „pudet“ permulti eique optimi libri; multi praeterea „piget“ et „pud. magis an pig.“); *p*. 288 (*Jug*. 106, 3): „fu*sam* Numi*diam*“ pro „fu*sum* Numi*dam*“; *p*. 335 (*Jug*. 107, 1): „ne*que que*mquam“ pro „nec quemquam“; *p*. 381 (*Jug*. 85, 29): „*ac* si *res tuiet*“ pro „*at* si res *postulet*“; *p*. 294: „scio fuisse nonnullos, qui ita existumarent, juventutem, quae domum Catilinae *frequentabant*“ (*Cat*. 14, 7 „*frequentabat*“; „frequenta*bant*“ E m Mt); „frequenta*bant*“ ferri non posse manifestum est; nam Sallustius per synesin *tantummodo ad substantivum*, quod genus aliquod significet, verbum plurali numero refert (Jug. 73, 3; or. Lep. 12; Hist. inc. 25; Jug. 62, 7; 32, 3; 60, 7; 66, 4; 56, 5; 58, 2; 14, 15; Cat. 48, 5; Hist. II, 52; IV, 61, 18; oratio ex numero singulari ad pluralem transit Cat. 7, 4; 23, 6; 17, 6; praeterea cf. Jug. 15, 1; 30, 3; 102, 6); audacius vero videtur e Nonii et paucorum Sallustianorum librorum scriptura conjicere, Sallustium scripsisse „juventutem, *qui* — frequenta*bant*“: nam quanquam saepius pronomina „ille“ „is“ „qui“ per synesin plurali numero referuntur ad substantivum, quod genus significet (Jug. 13, 8; 14, 6; Cat. 16, 2; 17, 7; 37, 7; 39, 3; Jug. 28, 2; 91, 4; 95, 1; Cat. 51, 42; Jug. 100, 4?), tamen pronomen relativum subjecti vicem praestans cum verbo enun-

ciati relativi plurali numero refertur tantum ad substantivum „numerus" Jug. 35, 6; 38, 6. Haec atque quae in quinque testimoniis, de quibus infra pluribus dicendum erit, inveniuntur librariorum menda — p. 126 (Jug. 48, 3) „fere" pro „ferme"; „vastus et humano cultu" pro „*vastus ab natura* et hum. cultu"; p. 222 (Jug. 46, 1) „ubi*que*" („*ubi quae*" recte H) et „ex nuntiis *acceptis*, simul" (recte „*accepit*" H P); p. 329 (Cat. 30, 3): „M'tullius" pro „Q. Metellus"; p. 333 (Cat. 59, 5): „in frontem" pro „in fronte"; p. 350 (Cat. 4, 2) „*ut* quaeque memoria digna videbantur *perscriberem*" (marg. „*perscribere*" P, ut Sallust.) [1]) — haec omnia confirmant id quod de Nonii libris Gerlachius praef. p. XXIV et Quicherat p. VII, XXIII judicium fecerunt: quamvis omnes grammatici a librariis male habiti sint, nullum tamen plura vulnera quam Nonium accepisse.

Atque in his quidem locis, quos adhuc enumeravimus, indiligentiae crimine Nonius insimulari non potest; quinque vero testimonia ita comparata sunt, ut parum accurate grammaticum Sallustii verba inspexisse aut memoriter conscripsisse apertum sit: 1 *p.* 177 „ex praelio *fugit* in provinciam ac deinde Romam *contendere*" (*Jug.* 13, 3—4 legitur: „fretus multitudine militum parabat armis *contendere.* Set ubi res ad certamen venit, victus ex *proelio profugit* in *prov.* ac deinde Romam *contendit*"); Nonium aut in perlegendis Sallustii verbis a „contendit" ad id quod supra legitur „contendere" oculis aberrasse aut duas illas sententias, quarum priorem paulo ante p. 176 commemoravit, memoria parum retinentem confudisse veri simillimum est; alterum mendum „fugit", quod idem in tribus libris Sallustianis secundi generis invenitur, utrum Nonii an librariorum culpa natum sit, in medio relinquendum videtur: certe inter verba simili initio syllaba „pro" facillime excidere potuit; ceterum similis collisio invenitur Cat. 30, 1: „L. *Saen*ius *sen*ator in *sen*atu". 2 *p.* 380: „*cumque* his permixti velites" (*Jug.* 46, 7: „*ut cum* eis p. v."). 3 *p.* 380: „ipse cum expeditis cohortibus *dehinc* („*item*" Sallustii libri *Jug.* 46, 7) funditorum et sagit-

[1]) Cf. p. 241, ubi duos Sallustii locos (Jug. 80, 6 et Cat. 58, 19) Nonius attulit, sed utriusque nonnulla exciderunt, quia librarius a priore ad alterum „necessitudo" oculis aberraverat; p. 15.

tariorum delecta manu apud primos erat.“ Memorabile videtur etiam hoc et id, quod modo commemoratum est, exemplum ex eadem paragrapho (Jug. 46, 7) petita esse et apud Nonium in eadem pagina haud longo intervallo legi. 4. *p*. 248: „*tunc vero* periculo atque negotiis compertum est“ (*Cat.* 2, 2: „postea *vero* quam — *tum demum* periculo atque neg.“ etc.) 5. Fortasse huc referendus est etiam hic locus: *p*. 75 „neque ea res me falsum habuit“ (*Jug.* 10, 1: „neque ea res falsum me habuit“; cf. Quint. inst. or. IX, 3, 12; „me falsum“ nonnulli deteriores libri).

Restant undecim loci, qui apud Nonium aliter atque in omnibus vel plurimis Sallustii codicibus scripti sint. Ex eo numero quinque quin recte Nonius tradiderit, dubium non est: 1. *p*. 222 „de innocentia ejus certior *Roma* factus“; *Jug.* 46, 1 „*Romae*“ omnes Sall. libri; Dietsch. comm. p. 121; cf. Jug. 82, 2. 2. *p*. 329 „igitur *senati* decreto“ (*Cat.* 30, 3) = PP^4 μ, rel. „*senatus*“. 3. *p*. 284 „vitam sicuti peregrinantes *transiere*“ (*Cat.* 2, 8) = P^1 E M^2 m p^5 γ, Prisc. II, 433; „*transegere*“ plurimi Sall. libri, Donat. ad Ter. Phorm. IV, 2, 15, Servius in Verg. G. I, 3; cum voce peregrinandi imagine quadam expressa non convenire „transegere“, sed „transiere“, Fabri et Anhaltius (p. 26) monuerunt; ad hoc cf. Cat. 1, 1 „ne vitam silentio *transeant*“. 4. *p*. 177 „*parvi* id facio“ (*Jug.* 85, 31) = Vg^2 (sup. ab al. manu „precii“); „*parum*“ rel., sed in P sup. „*parvi*“; „parum“, quod genitivi pretii vicem praestare non possit ac nimis difficilem contortampue interpretationem requirat (cf. Fabri), Jordano ex verbis, quae paulo post leguntur „parum placebat“, petitum esse videtur, sed veri similius est, id quod Madvigius ad Cic. de fin. V, 30, 91 docuit, corruptione ex „parvi id“ ortum esse „paruid“ et lineola adjecta „parūid“ „parum id“. 5. *p*. 15 ... „tum largitio multis *ignota* [1]) erat; *munificus nemo* putabatur nisi pariter volens“ = *Jug.* 103, 6; ubi quamquam optimus liber m cum paucis deterioribus „*ignorata*“ praebet et „*nemo munificus*“ habuisse [2]) videtur, tamen Dietschius non sequendus est, qui ejus scrip-

[1]) „Ignota“ Gerl., „ignara“ Quich. sine script. discr. edunt.

[2]) „er .... munificus putabatur“ („— at nemo“ periere in lacuna).

turas recepit; nam „ignoratus“ illud, quod postulatur: *usu nondum cognitus*, nusquam apud Sallustium exprimit, de „ignota“ cf. Jug. 99, 2 („ignoto et horribili sonitu“); ordo verborum „*munificus nemo*“ praeferendus est, quia eo modo duo illa verba, ex quibus sententia pendet (munificus — volens, i. e. benevolus) cum quadam gravitate primum atque ultimum locum enunciati obtinent. — Difficilius est judicatu de his duobus locis: 1. *p*. 220 „hiemem *atque* aestatem juxta pati“ (*Jug*. 85, 33 „hiemem *et* aest. j. p.“; „*et*“ om. pauci deteriores). 2. *p*. 381: „postquam eo ventum est, unde *a* ferentariis *praelia* conmitti *possent* („proelium c. posset“ corr. Quich.; *Cat*. 60, 2 „*a*“ ante „*ferentariis*“ om. PP² P³ Bl, sup. lin. P¹ m²; „*est ferentariis unde proelium*“ m m²). Tamen lectiones Nonii[1]) praeferendas esse puto. Quod ad posteriorem locum attinet, ubicunque Sallustius solum ablativum de hominibus dixit, per quos aliquid fieri vel factum esse significet (Cat. 27, 2; Jug. 38, 4; 57, 2; 59, 3; 94, 3), verbum activum legitur; Cat. 60, 2 vero praepositio „a“, quamquam ab libris suspecta est, passivo verbo „conmitti“ postulari videtur. De priore loco dandum est, duobus locis Sallustium particulam „et“ usurpavisse ad colliganda adversa, de quibus idem dicatur, adjecto adverbio „juxta“ (Cat. 51, 30 juxta bonos et malos lubidinose interficere; Jug. 67, 2 juxta boni malique, strenui et inbelles inulti obtruncari); sed haec exempla ab eo, de quo agitur, diversa sunt, quia „juxta“ (in posteriore praeterea „boni malique“) praegreditur. Contra Cat. 61, 6 (suae hostiumque vitae juxta pepercerant); Jug. 72, 2 (civis hostisque juxta metuere); 88, 1 (plebi patribusque juxta carus) adversa per „que“, Jug. 85, 47 (meque vosque juxta geram) per „que — que“ colligata sunt sequente adverbio „juxta“; cf. 67, 2 (boni malique). Jug. 95, 3 „litteris Graecis atque Latinis juxta eruditus“ deletis verbis „atque doctissume“ restituendum videtur (Vogel, ὁμοιότητες Sallustianae p. 51 sqq.). Non adjecto „juxta“ fere ubique

---

[1]) Uterque locus a Nonio satis diligenter exscriptus esse videtur: ille propter vocabulum „juxta“, hic propter „ferentarii“ allegatus est, Quod p. 381 pluralis pro „*proelium* c. *posset*“ legitur, librarii errore „proelia“ ex „proeliū“ exortum esse puto.

Sallustius ad copulanda adversa utitur particula „atque“; cf. Cat. 5, 4 simulator ac dissimulator; 30, 4 honesta atque inhonesta; Jug. 80, 5; 96, 3 joca atque seria; 92, 2 socii atque hostes; 101, 11 equi atque viri; Cat. 37, 7 privatis atque publicis largitionibus; 52, 32 deis atque hominibus; 20, 10; 51, 9 fana atque domos. Adjungendi sunt nonnulli loci supra jam commemorati: Jug. 51, 1 hostes atque cives; Cat. 61, 9 luctus atque gaudia; 51, 1 ira atque misericordia; 20, 7 nobiles atque ignobiles; Jug. 31, 12 honesta atque inhonesta; Cat. 12, 2 divina atque humana; duobus locis „*et*“ legitur: Jug. 31, 20 regna provinciae, leges jura judicia, bella *atque* paces, postremo divina *et* humana omnia (ubi „et“ adhibitum est, ne „atque“ iteratum offenderet); 31, 9 leges, majestas vostra, divina *et* humana omnia; „que“ invenitur ep. Mithr. 17: socios amicos, procul juxta sitos, inopes potentis*que*; cf. Cat. 53, 2 (domi militiaeque, mari atque terra).

Eis, quae adhuc tractavimus, testimoniis librum Sallustii, quo Nonius usus sit, satis bonum fuisse probatur; sed eum vitiis non caruisse aperte demonstrat testimonium *p*. 350; nam cum Nonius ad docendum usum adverbii „strictim“ scripserit „Sallustius: *strictim*, ut quaeque memoria digna videbantur, perscriberem“, pro certo habeo, eum „strictim“ *Cat.* 4, 2 in suo libro legisse, ubi „carptim“ et omnes nostri codices tenent et Atilius Fortunatianus[1]) scriptum invenit. „Carptim“ (= singulis partibus tanquam capitibus quibusdam selectis, Kritz.) quin vera lectio ac „strictim“ quin glossema sit, quod pro „carptim“ irrepserit, dubium non est; conferenda sunt ea, quae Fabri et Jacobsius ad hunc locum adnotaverunt, praeterea Sueton. de gramm. 10; ad hoc rectissime monuit Eussnerus, Sallustium fortasse respexisse ad ea, quae Cicero ad fam. V, 12, 2; 4; 6 scripsit, Sallustii locum imitatum esse Plinium ep. VIII, 4, 7 (§. 3 = Cat. 3, 2). Ceterum eos ipsos locos, qui plerumque ad Cat. 4, 2 adnotantur (Plin. ep. VI, 22, 2: egit autem carptim et κατὰ κεφάλαια; panegyr. 25: carptim

[1]) *Atilii Fortunatiani* ars, Keil VI p. 278: Sed, ut ille ait, „*carptim ut quaeque memoria digna videbantur*“ de multis auctoribus excerpta perscripsi.

*breviter*que) argumento esse puto, quam proclive fuerit, ad „carptim" tale quid ut „strictim" ascribere.

Adjungo duo Nonii testimonia, in quibus quae inveniuntur menda haud scio an jam in suo libro grammaticus invenerit: nam certe in paucis illis testimoniis supra commemoratis, quae paulo negligentius allata esse visa sint, non eam Nonii fuisse indiligentiam atque levitatem vidimus, ut verbum aut adderet aut omitteret. Hi duo loci sunt: 1. *p.* 126 „aberat mons fere milia *passuum XX*" etc.; *Jug.* 48, 3 quamquam duo tantum libri (P[1] m) „passuum" omittunt (unus omittit „milia", in satis multis ordo verborum immutatus est), tamen „passuum" glossema esse intelligitur ex Sallustii dicendi usu (cf. Jug. 75, 2; 91, 3; 106, 5; Hist. IV, 19; IV, 22; „passuum" duobus tantum locis, qui aliter comparati sunt, adjectum est: Jug. 68, 3, ubi singularis „mille", non „milia" legitur, et Hist. II, 85 „*altitudine* milium passuum duorum"); accedit, quod Arusianus „passuum" in suo libro non legit, cujus testimonio p. 455 vel maxima fides habenda est, quia locum attulit ad comprobandam elocutionem „abest tot milia". 2. *p.* 272 (quod testimonium, cum satis multa verba complectatur, de scripto allegatum esse patet) „per idem tempus Bomilcar — *suspectus regi et eum suspiciens* novas res cupere *ac*[1]) perniciem ejus dolum quaerere"; *Jug.* 70, 1 „suspectus regi et *ipse* eum suspiciens"; „ipse" abesse non potest propter similes locos, quibus passivae notioni opponitur activa: J. 44, 1 (praedator — et ipse praeda); 2, 3 (habet cuncta neque ipse habetur). — Sequitur locus *p.* 333: „ille cohortis veteranas, quas *tumulti* causa conscripserat, in *frontem*, post eas ceterum exercitum *in subsidio* locat" (*Cat.* 59, 5). Primum, quia Nonius Sallustii verba attulit ad comprobandam genitivi formam „tumulti", eum hoc loco aeque ac Cat. 30, 3 („senati") veterem genitivi formam in suo libro legisse patet, quae Cat. 30, 3 in tribus Sallustii libris servata, 59, 5 in omnibus expulsa est, nisi quod in uno T „tumulti" videtur fuisse. Deinde, cum totus locus, quia multa verba sunt, satis diligenter de scripto allegatus esse videatur, etiam lectionem „in subsidio" („in subsidiis" omnes Sallustii libri)

---

[1]) „Ac" hoc loco ex „ad" corruptione factum est sicut p. 381 ex „at".

grammaticum in suo libro invenisse, non hunc locum et ea, quae aliquanto ante leguntur (§. 2: octo cohortis in fronte constituit, reliquarum signa *in subsidio* artius collocat), confundentem huc singularem numerum transtulisse puto. Sed dubitari non potest, quin id, quod Sallustii libri praebent „in subsidiis", vera lectio atque id, quod Nonius in suo libro invenit „in subsidio", studio alicujus grammatici tribuendum sit ex verbis, quae §. 2 leguntur, singularem numerum substituentis. Pariter Jug. 85, 33 pro plurali „praesidia agitare", qui insolentior visus sit, in Vg² singularis „praesidium" substitutus est (Jug. 55, 4 praesidium agitabant), cf. Cat. 51, 9 („sententias dixerunt"; „sententiam" V). De plurali numero cf. Cat. 45, 1: comitatus; 50, 1 multitudines; Jug. 46, 7 equitatus; 20, 8 praedae; 32, 3; 41, 7; 44, 5; 88, 3; Hist. IV, 11; Jug. 28, 7 commeatus; 47, 2; Hist. II, 41, 7; II, 51; V, 8; Cat. 58, 9?; Hist. III, 67 frumenta?; Cat. 18, 3 pecuniae; 49, 2; 51, 43; 52, 14; Jug. 31, 25; 40, 1; Hist. I, 48, 17; Jug. 64, 6 res familiares; Hist. I, 12; I, 41, 12 possessiones; Cat. 47, 3 custodiae; 50, 4; 52, 14.

Restat, ut absolvam de testimonio *p.* 88: „*Ignarum*, quod nesciatur aut sit incognitum. Virg. Aen.: ignarum Laurens habet ora Mimanta. Sallustius in Jugurthino bello: *amore*[1]) *humanae cupidinis* ignara visendi". Idem locus legitur apud Gellium N. A. IX, 12, 20: „Ignarus aeque utroqueversum dicitur, non tantum qui ignorat, set (et) qui ignoratur. — — Sallustius: *More humanae cupidinis ignara visendi.* Vergilius: „Ignarum Laurens etc.". — Verba ad Sall. *Jug.* 93, 3, ubi in optimis libris est „more ingeni humani cupido difficilia faciundi animum advortit", pertinere fere omnes negaverunt (cf. Dietsch, Hist. inc. 94). Et credibile est, Nonium in titulo libri memoria lapsum esse aut de suo addidisse[2]). Cf. *p.* 208: „Sallustius in *Catilinae* bello: inter bon. am., int. mal. factio" (= *Jug.* 31, 15), ubi Mercerius et Quicherat post „Catilinae bello" alium Sallustii locum (Cat. 51, 40) omissum esse con-

---

[1]) „Amore" (pro „more") librarii mendum esse videtur.

[2]) Titulus libri raro apud Nonium deest: p. 135 (Cat. 10, 6), p. 300 (Cat. 58, 17); p. 350 (Cat. 4, 3).

jecerunt; *p*. 282: „Sallustius *in Jugurthae bello:* Mauri vanum genus" (*Hist.* I, 63 apud Dietschium); cf. Prisc. XIV, p. 46 K. Tamen quaerendum erit, nonne verba ad illum locum Jugurthae pertineant. Primum enim, ut supra jam diximus, caput 93 in libris nostris compluribus locis mutilum esse multis indiciis comprobatur, et §. 3 in ultimis verbis libri valde discrepant („animum advortit", „animadvertit", „animum vortit", „animum accendit" vel „invadit" vel „cepit"). Plerique editores scripturam „animum vortit" amplexi sunt et interpretantur: cupido difficilia faciundi more ingeni humani *mutavit* ejus animum, sc. ut primi consilii cochlearum legendarum oblitus aliud aggrederetur (Kritz). Sed contra ea monendum est, primum verbum »vortere" hoc modo a Sallustio certe non usurpatum, sed semper praepositionem adjectam esse; deinde, id quod Fabri jam perspexit, ineptum est dicere morem ingenii humani esse, ut cupido difficilia faciendi animum mutet: verba „more ingeni humani", ut Jacobsius recte dixit, aptius cum ceteris jungerentur, si „animum *invasit*" legeretur. Alteram quoque lectionem „animum advortit"[1]) rejiciendam eaque verba aut — id quod Jordanus conjecit — ex §. 2 (animum advortit inter saxa etc.) ad explendam lacunam iterata esse aut glossema verbo „intellexit", quod proxime antecedit, superscriptum fuisse puto. Intelligitur enim e Sallustii narratione, Liguri legendi studio paulatim prope ad summum montis egresso haud ita magnas difficultates superandas fuisse, tum autem eum ad locum satis difficilem atque arduum venisse; cum tam facile quam ad id locorum longius progredi non posset ac jam de descensu cogitaret, forte eum ad summum oculos conjecisse et, cum antea in legendo occupatus non sensisset, tum vidisse, se a summo montis proxime abesse: hoc cum cogitaret et ibi solitudinem intellegeret, cupidinem enitendi in castellum eum invasisse et certum fuisse deliberatumque vincere difficultates loci superioris. Quae cum ita sint, adducor, ut existimem,

---

[1]) Eam recepit Fabri et interpretatus est: „regte ihn an" coll. Sen. ep. 94, 25; Tac. Hist. III, 48. At patet, „animum advortit", si ita explicamus, languidius iterare id, quod verba „cupido difficilia faciundi" exprimunt.

testimonia Gellii et Nonii ad hunc locum pertinere. Sed quomodo ex eis verba Sallustii restituenda sint, timide ac modeste propono: dubitaverim an legi oporteat: „more ingeni humani cupido ignara visundi cupidinem difficilia faciundi genuit“ vel „more ing. hum. cupido ignara visundi cupidum difficilia faciundi eum effecit“. Si hoc conjecerimus, existimandum erit, Nonium hausisse e Gellio — e quo saepissime, quamquam non nominaverit, Nonium doctrinam suam derivasse constat (Teuffel, röm. Lit. 390, 4) — Gellium autem locum Sallustii memoriter indiligentius attulisse.

Apud **Lactantium** duo loci Sallustiani leguntur: inst. div. III, 28, 8 = Cat. 8, 1 (cf. III, 28, 10); II, 12, 12 = Cat. 1, 2 (sed *„omnis nostra* vis“ = P⁴ Fp⁵ p⁶ g⁶ r σ γ M; rel. „nostra omnis“).

In **Porphyrii** *commentariis in Horatium* (ed *G. Meyer*, Lips. 1874) tres locos Sallustianos inveni: ad od. II, 8, 6 = Cat. 35, 3; od. IV, 3, 16 = Jug. 10, 2; ad ep. I, 18, 29 = Hist. I, 41, 24, eosdem in **scholiis Horatianis**, *quae feruntur Acronis et Porphyrionis* (ed. *Pauly* 1858, Hauthal 1864), praeterea ad od. II, 17, 18 = Cat. 19, 2; IV, 8, 19 = Jug. 5, 4 et tres, qui indiligentius allati sunt: *ad epod. V,* 50 (atque ibi procul amotis omnibus arbitris; Cat. 20, 1: a. i. omnibus arbitris procul amotis); serm. I, 3, 9 (modo citus modo tardus incessus erat; Cat. 15, 5: citus modo, modo tardus incessus); *ad art. poet.* 411 *(alter* alterius auxilio eget; Cat. 1, 7: *alterum* alt. etc.). Cf. ea, quae *ad serm. I,* 10, 9 leguntur. Restat locus *ad od. II,* 18, 21: „Summovere littora. Effusionem divitum culpat ut Sallustius: *qui divitias suas* profun*dunt* in *extruendo* mari et montibus coaequandis“. Acr. Hoc testimonio, quanquam memoriter conscriptum est *(Cat.* 20, 11 *illis divitias superare, quas profundant* etc.), tamen confirmatur lectio „in *extruendo* mari“ sicut lectio „maria *constructa* esse“ in simili loco *Cat.* 13, 1 fulcitur testimonio *scholiastae Lucani,* quod in libris Voss. (saec. IX et X; cf. Luc. ed. Weber III p. XIV sq.) ad *Phars. VI,* 56 (Ingestoque solo Phryxeum elidere pontum) legitur: „Hoc ait Sallustius: a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse“ (plerique libri Sall. *„constrata“*; *»constructa“* P³ P⁴ g⁶ l r s¹; alii „con-

tracta", „constracta", „sustracta", „prostrata", „contra esse")[1]). Gronovii conjectura „extrudendo" et lectio „constrata", quam fere omnes editores amplexi sunt, quanquam diu haesitavi, mihi rejiciendae videntur, quia utrumque verbum per se indigens ad expediendam sententiam eget ablativo: „in extrudendo mari", sc. aggeribus, molibus (Caes. b. G. III, 12, 3: extruso mari *aggere;* Luc. Phars. VI, 56: *ingestoque solo*) — „maria constrata esse" sc. aedificiis; ad hoc „consternere" interpretationem contortam ac nimis artificiosam requirit — „molibus in mare jactis aedificia superimponere" — multumque habet offensionis (cf. Dietsch. comm. p. 104; Kvicala Zeitschr. f. d. öst. Gymn. XIV p. 593; Klimscha ibid. XXIX p. 168). „Extruendo" autem et „constructa esse" lectiones ad sententiam aptissimas esse persuasum habeo. Nam gravissime opposita sunt inter se verba „extruere" et „coaequare" (aufschichten — ebenmachen), „subvortere" et „construere" (abtragen — zusammenschichten) — cf. 20, 12: nova diruunt, alia aedificant — in substantivis „maria (mare), montes" vero inest notio „vis ingens, copia immensa" (cf. Cat. 23, 3: maria montisque polliceri); audaciusque Sallustius ac cum quadam brevitate dixit „*mare* (vel *maria*) = *vim ingentem aggeris ad mare complendum* exstruere (vel construere)" de molibus in mare jactis: potuit autem ita dicere, quia, quomodo verba intelligenda sint, ea, quae opposita sunt, indicant. Facillime fieri potuisse, ut „constructa" aut corrumperetur in „constrata" aut ascriberetur glossema „constrata", manifestum est.

In scholiis **Aeli Donati** (Terenti comoediae, ed. Reinh. Klotz) decem loci ita ut in plerisque Sallustii libris scripti inveniuntur: ad Andr. I, 1, 38 = Jug. 6, 1; I, 1, 55 = Jug. 1, 4; I, 5, 19 = Hist. I, 41, 7; Eun. I, 1, 5 = Jug. 41, 1; I, 1, 29 = Jug. 1, 4; II, 3, 21 = Jug. 38, 7; V, 4, 21 = Cat. 15, 5; Adelph. IV, 5, 58 = Jug. 14, 13; Phorm. I, 1, 11 = Hist. III, 61, 1; I, 2, 18 = Cat. 23, 3. Accedunt nonnulli loci, quos a librariis corruptos esse apparet: *ad Phorm. II,* 1, 13: superiora ἀσύνδετα

[1]) In nulla editione inveni testimonium *Porphyr. ad od. II,* 18, 21, quod Dietschius ascripsit: „Nam quid *ego illa commemorem,* quae nisi is qui videre nemini credibilia sunt, a privatis compluribus subversos *esse montes et maria constrata*" etc.

sunt, inferiora intermistis conjunctionibus. Salustius: „*nam quidem* (corr. „*quid*") *a Pyrrho Hannibale* et aequore et terra" (Hist. I, 41, 4: nam quid a Pyrrho Hannibale Philippoque et Antiocho etc.) [1]); *Eun. IV*, 7, 1: „ne *qua* contume*lia*" (Jug. 58, 5: ne quam contumeliam etc.); *Eun. V*, 4, 17: „*panes enim in* dies mercari" (Jug. 44, 5: panem in dies mercari); *Phorm. V*, 8, 71: „avidius *alter alterum* sauciare quam semet tegere"; Lindenbrogius hoc adnotat: „*Alteri alteros sauciare*) Ita mss. al.' *alter alterum sauciare*"; (Jug. 60, 1: *alteri alteros*; cf. 42, 4; 53, 7; 79, 4). Huc etiam hi loci referendi esse videntur: *Hec. V*, 1, 39: in secunda oratione Salustius ad Jugurtham: „*Me* vim *magis* quam *benevolentiam* ejus experiri *malle*" — — (Et Salustius: „*Nam* vim quam misericordiam ejus experiri *mallem*") [2]); Jug. 32, 5: „*ne* vim quam misericordiam ejus experiri mallet"; *Adelph. IV*, 5, 37: „tunc" pro „tum" (Jug. 7, 4; „tunc" pauci deteriores libri); *Phorm. IV*, 2, 15: „vitam sicuti peregrinantes *transegere*" (Cat. 2, 8: „*transiere*"; cf. Non. p. 284; Prisc. II, 433; de quo loco supra jam diximus); Klotzius adnotat II, p. 597: „transigere" edd. pr. Veneta, ut etiam apud Donatum olim „*transiere*" scriptum fuisse videatur" [3]). Indiligentiae vero Donati verba Sallustii memoriter allegantis aut parum accurate exscribentis tribuendum est, quod ordo verborum tot locis commutatus invenitur: ad *Andr. I*, 1, 8: te emi a parvulo. Tale est: „*Parvulum* ego *te, Jugurtha*", apud Salustium. Non emi a parvo, sed a parvulo (*Jug.* 10, 1 „*parvum ego Jugurtha te*"; quem ordinem verborum recte Dietschius monuit praeferendum esse alteri

[1]) „Ubi aperte prioris exempli extrema, alterius prima verba exciderunt, et ne illud quidem certum num alterum Sallustii fuerit". Dietsch. II, p. 11.

[2]) „Haec, quae volgo omittuntur, hic sic addunt edd. pr. Veneta, MS. Boend". Klotz II, p. 579.

[3]) Dietschius (II, p. 33) testimonium Donati ad Andr. IV, 2, 23 (*ne* pro *nedum* — Salustius secundo libro: „*ne illa tauro paria sint*") corruptum esse et ad Cat. 11, 8 (ne illi — temperarent) pertinere putat: cui conjecturae maxime id obstare videtur, quod titulus libri a Donato additus est; certe is in quattuor illis locis e Catilina et Jugurtha sumptis, quibus adjectus est (vid. infra), recte scriptus invenitur.

scripturae, quae in Vaticano ac nonnullis primi et secundi generis libris est *„ego te Jugurtha“*, quod ita „te“ firmius conjungitur cum eis, quae sequuntur: „amisso patre, sine spe, sine opibus“, quae vicem attributi sustinent; *„parvulum“* vero utrum negligentiae Donati ex memoria locum Sallustii citantis debeatur an a librariis, quia antecedit „a parvulo“, temere pro „parvum“ substitutum sit, in medio relinquendum est); *Andr. II,* 1, 34: „nam et priusquam incipias consulto, et ubi consulueris *mature opus facto est“* (Cat. 1, 6 *mature facto opus est*); *Andr. III,* 2, 25: „falso queritur de natura sua *humanum genus“* (Jug. 1, 1 *„genus hum.“*; „hum. genus“ p^5 g^4 r); *Hec. III,* 2, 21: *„decretum senati* fit“ (Cat. 53, 1 *senati decretum fit*); *Phorm. I,* 1, 1: „popularis *sui sceleris“* (Cat. 22, 1: *„sceleris sui“*; „sui sceleris“ G s^2 σ 𝔐); *Phorm. I,* 2, 80: *haec omnia* praesidio adsunt (Jug. 85, 4: *„omnia haec“*); *Eun. I,* 2, 84: „neque enim ignorantia *claudit res“* (Hist. III, 61, 25: *„res claudit“*). Quid? quod unum atque eundem locum alibi aliter scriptum invenimus? Ad *Andr. V,* 1, 9: Donatus e Sallustio allegat: „occultans se *tugurio* mulieris ancillae“, ad *Phorm. II,* 1, 62: „cum interim Hiempsal reperitur[1]) occultans se *in tugurio* mulieris ancillae“; *Jug.* 12, 5 plerique atque optimi libri praepositionem omittunt et hanc veram lectionem esse Fabri docuit; Dietschius (p. 76) conferri jubet Cic. d. imp. Cn. Pomp. 3, 7; Tusc. II, 15, 36; Draeger I, §. 231 haec duo exempla attulit: Caes. b. G. V, 19 „locisque impeditis ac silvestribus sese occultabat“; VI, 31 „insulis sese occultaverunt“; Donatum ita, uti ad Phorm. II, 1, 62 accurate ascripsit, solum ablativum in suo libro legisse, altero loco praepositionem immiscentem negligentius verba Sallustii attulisse mihi satis constat. — Itaque etiam his locis ea, quae aliter apud Donatum atque in Sallustii codicibus leguntur, indiligentiae grammatici tribuenda esse existimo: *ad Andr. V,* 4, 36: „nobis“ pro „vobis“ (Cat. 52, 27; „vobis“ M M^1 g); *ad Phorm. II,* 3, 11: „bonis invident *et* malos extollunt“ (Cat. 37, 3), ubi inter verba contrarie relata vitiose „et“ interpositum est; nisi, quia antecedit syllaba *„ent“*, *„et“* librarii mendum ducendum videtur; *ad*

---

1) Lindenbrogius: „reperiretur“.

Eun. IV, 6, 12: Quem sensum transtulit Salustius in bellum Jugurthinum: „*Arma, pecuniam* sume utere: et quoad *vixeris*, nunquam *redditam tibi* gratiam *putaris*, semper apud me integra erit“ (Jug. 110, 4); in hoc testimonio nonnulla verba — „*viros*“ inter „arma“ et „pecuniam“, „*postremo quicquid animo lubet*“ post „pecuniam“ — omissa sunt, quia ea ascribere ad id, quod exponere vellet, supervacaneum Donato videbatur (idem in duobus testimoniis, de quibus infra dicam, factum est); socordiae vero ac levitati Donati tribuendum est, quod perversissime atque ineptissime pro „*vives*“ scripsit „*vixeris*“, scilicet permotus voce „putaris“ („putaveris“ Sall. libri); quamobrem Donatum ordinem verborum „*redditam tibi*“ in suo libro invenisse, quamvis propter amplitudinem loci accuratius grammaticum verba Sallustii exscripsisse conjici posse videatur, parum confido, praesertim cum totiens eum verborum ordinem mutasse supra viderimus; sed valde dolendum est, testimonium Donati non esse firmum fundamentum, quo inniti possimus: nam libri quattuor Sallustiani „tibi“ omittunt, unus „redditam tibi“, ceteri „tibi redditam“ habent; quare Dietschius (p. 96) pronomen „tibi“ glossema esse judicat, nec negari potest illo deleto vim quandam majorem in sententia inesse.

Accedamus jam ad testimonium *ad Eun. II*, 2, 10: Simul consilium amisisti: — —· Et Salustius: „Neque fortuna eget: quippe *quae* probitatem industriam aliasque *bonas artes* neque dare neque eripere cuiquam potest“. (*Jug.* 1, 3.) Quia sententia multorum verborum est ac memoriter referenti proclive erat eam confundere cum verbis, quae Cat. 10, 4 leguntur („fidem probitatem ceterasque artis bonas“), quod Sacerdoti p. 470 accidit, Donatum hunc locum de scripto allegasse persuasum habeo. Sed tamen ne hic quidem sincerum ordinem verborum servavit, nisi, quia cetera accurate scripta sunt, „bonas artes“ vitiose jam in libro ejus scriptum fuisse putandum est: nam veram lectionem esse „*artes bonas*“, quam plerique atque optimi Sallustii libri tenent („bonas artes“ quattuordecim deteriores secundi generis; „bonas“ om. M^1 F, sup. lin. m^1), facile perspicitur, si omnes locos, quibus Sallustius „bonae artes“ et quibus „artes bonae“ dixit, diligenter

examinamus[1]). „*Bonae artes*“ igitur legitur: 1. *Cat.* 11, 2: „ille vera via nititur, huic quia *bonae artes* desunt, dolis atque fallaciis contendit“ (artes bonae 𝔐). 2. *Jug.* 4, 7: „furtim et per latrocinia potius quam *bonis artibus* ad inperia et honores nituntur“. 3. *Jug.* 41, 2: „neque gloriae neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis *in bonis artibus* civitatem retinebat.“ Cf. Jug. 85, 9: „illis — qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem aetatem *in optumis artibus* egi“ etc. („bonis artibus“, sup. „optimis moribus“ P4). Jug. 28, 5 in hac quaestione nihil momenti affert, quia adjectivum „bonae“ hoc loco conjungendum erat cum „multae“. Sed „*artes bonae*“ legitur: 1. *Cat.* 10, 4: „avaritia fidem probitatem ceterasque *artis bonas* subvortit“ = Claud. Donat. ad Aen. I, 349 („bonas artes“ P4 et novem deteriores secundi generis). 2. *Jug.* 63, 3: „stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter *artis bonas* integrum ingeninm brevi adolevit“ („bonas artes“ P4 M2 et tres secundae familiae libri). 3. *Jug.* 43, 5: „magna spe civium cum propter *artis bonas* tum maxume quod advorsum divitias invictum animum gerebat“[2]) 4. *Jug.* 1, 3. Singularis numerus invenitur Cat. 2, 9: „praeclari facinoris aut *artis*

---

1) Quod non fecerunt Woelfflinus Philol. XVII p. 532 et Brentano p. 6 temere judicantes J. 1, 3 et Cat. 10, 4 „bonas artes“ praeferendum esse. Ceterum „artes bonas“ legitur etiam apud **Scholiastam Statii** *ad Theb.* 4, 150; sed in eo testimonio partim a libraris partim a scholiasta indiligentius citanti complura peccata sunt („probitatem industri*as* aliasque artes bonas neque dare neque *accipere quis* potest“), item in tribus aliis: *ad Theb.* 2, 594 („pauci in pluribus minus *frustrabantur*“ pro „frustrati“ Jug. 58, 3); *p.* 87 („*ferociam quam vivus habuerat,* in vultu retinens“ pro „ferociam*que animi quam hab. vivus*“ etc.; „vivus hab.“ G p5 γ C. 61, 4); *ad Theb.* 7, 312 („et in *maximo omnium et nudum* et caecum corpus ad *hostem* vertere“; Jug. 107, 1: „in maximo metu nud.“ et „ad hostes“; Cat. 52, 16: „in tanto omnium metu“). Sex testimonia cum plerisque et optimis Sall. libris consentiunt: ad Theb. 2, 321 = Jug. 64, 6; 4, 207 = Cat. 1, 1; 5, 14 = Jug. 48, 3; 6, 155 = Jug. 48, 2; p. 49 = Cat. 52, 5; 1, 411 = *Jug.* 11, 5 („jacit“; permulti libri Sall. „ait“; cf. ea, quae Fabri ad hunc locum adnotavit).

2) Hic locus ab omnibus, etiam a Dietschio omissus est.

bonae famam" („bonae artis" quinque deteriores libri).[1]) Apparet igitur Sallustium ita discernere, ut „*bonae artes*" dicat, si, quae eis contraria sint, in proximis verbis commemorantur et ea de causa bonae artes cum quadam gravitate sermonis efferendae sunt, contra „*artes bonae*", si in eis, quae antecedunt, bonas artes jam enumeravit et ad has respicit omnesque complectitur (Jug. 63, 3 verba „non Graeca facundia neque urbanis munditiis" parenthesis loco accipienda sunt; Jug. 43, 5 ad ea, quae §. 1 dicta sunt „acri viro" etc., respicitur); ei loco, de quo agitur (Jug. 1, 3), simillimus est Cat. 10, 4. — Rectum autem esse puto pronomen relativum „*quae*" post „quippe", quod Sallustii libri P^4 E G M^2 p p^3 p^6 m g g^1 g^3 g^4 g^5 g^6 r σ μ γ 𝔐 𝔖 habent („quippe qui" P^1), reliqui omittunt. Id, quia in libris saepe „que" vel „q" scriptum est, facillime excidere potuisse manifestum est. Porro optime cogitari posset, librarios in Sallustii codicibus id inserendum putasse, quia repente substantivum, quod in antecedenti sententia obliquo casu dictum est („fortuna"), tacite pro subjecto infertur, tum autem in verbis „sin captus — pessumdatus est" rursus id, quod antea subjectum fuerat („animus"); sed Donatum „quae" interposuisse credibile non est: nam ex sententia, quae antecedit, tantummodo verba „neque fortuna eget", ea autem, quae enunciationem „quippe — potest" sequuntur, non afferens, non habebat, cur „quae" adderet. Quid? — ut ferri possit tacita illa mutatio subjecti, quae, quia omisso pronomine „quae" bis fit, durior est quam illis locis, quos supra (ad Jug. 44, 5) enumeravimus — quid? si omnes locos, quibus Sallustius vocabulum „quippe" in initio integri enunciati usurpaverit, accurate examinamus, nonne eum, ubicunque fieri potuit, pronomen relativum adjecisse apparet? Nam Cat. 11, 7; 52, 20; Jug. 53, 8; 85, 5 pronomen „qui" omnino locum non habere apertum est, item Cat. 19, 2 („neque tamen senatus provinciam invitus dederat, *quippe* foedum hominem a republica procul esse volebat"), cum ita pergatur: „*simul quia boni conplures* — putabant"; Jug. 90, 1 vero per „quippe *etiam*" nova causa,

[1]) Ubique „*malae artes*" Sallustius dixit (Cat. 5, 4; 13, 5; Jug. 41, 1; cf. 85, 43: pessumae artes), nusquam „artes malae".

quae antea commemoratis addenda est, adjungitur; Cat. 13, 2 („quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe *quas* honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant“) et Jug. 54, 8 (quae negotia — regem terrebant: quippe *cujus* spes — sita erat, sequi cogebatur, et qui — nequiverat, in alienis bellum gerere“) aliud pronomen relativum intervenit.

Venio ad testimonium, quod legitur ad *Hec. III*, 3, 18: Ad genua accidit: *Accidere* est gestu corporis ostendere humilitatem cadentis, propter „ad“, quod est „juxta“, et „cadere“, Salustius autem sine praepositione dixit: „*Qua accidam aut quo?*“ Hoc testimonium, cum verba ex oratione sumpta sint, ad *Jug*. 14, 17 pertinere videtur, ubi in omnibus libris est: „Nunc vero exul patria domo, solus atque omnium honestarum rerum egens, *quo adcedam, aut quos appellem?* nationesne an (vel „aut“) reges?“ etc.[1]) Donatum in suo libro „accidam“ pro „accedam“ legisse patet; quod mendum scripturae testis est, jam antiquis temporibus „*e*“ et „*i*“ in libris confusa esse: nam quin vera sit lectio „accedam“, dubitari non potest, quia sequuntur verba „nationesne an reges“; ad „nationes“ vero vix apte referri posse „accidam“ recte Fabri monuit, ad hoc cum Sallustius saepissime easdem sententias iisdem fere verbis iterum iterumque praesertim in orationibus proferat (Eussner, p. 179; Fabri ad Jug. 80, 5), lectionem „accedam“ fulciri verbis, quae §. 15 leguntur („aut quo — adcedam“). Praeterea „quo accedam“ melius quadrare videtur ad verba „*exul* patria domo“; cf. etiam paulo post „adire“. Quod apud Donatum legitur „*qua* acc. *aut quo*“, cogitari possit, „quo“ corruptum esse ex „quos“: nam saepius Donatus non totam sententiam exscribit, sed allatis nonnullis verbis desinit (cf. ad Eun. II, 3, 21: „nostri foeda fuga“; ad Andr. V, 4, 36: „ne ista nobis mansuetudo et misericordia“). Sed tum lectio „*qua*“ sine explicatione esset; ad hoc verba „aut quos“ ascribere supervacaneum erat: quamobrem, nisi forte Donatum totum locum summa cum negligentia attulisse putandum est, scripturas illas

---

[1]) In eo, quod titulum libri Donatus non addidit, offendi non potest; nam exceptis quattuor locis (ad Phorm. II, 1, 62; I, 2, 80; Hec. V, 1, 39; Eun. IV, 6, 12) ubique eum praetermisit.

inde natas esse existimo, quod verbis „*quo* accidam“ in vetusto Sallustii libro glossa „*aut qua*“ superscripta fuerat: videlicet „qua“ pro „quo“ a librario in textum receptum et „aut quo“ post „accidam“ ascriptum esse [1]).

Reliquum est, ut absolvam de his tribus testimoniis Donati, e quibus veras Sallustii scripturas contra auctoritatem fere omnium librorum restituendas esse existimem: 1. *ad Hec. III,* 2, 21: „*senati*“, quod *Cat.* 53, 1 in paucis libris servatum est („senati“ P, sed „i“ del.; P¹, conr. „us“; P⁴ E m g⁴ g⁶, „senatus“ rel.); cf. Char. p. 143; Prisc. VI, p. 258. 2. *ad Hec. I,* 2, 95: *Par ingenium* eandem voluntatem. Sallustius: „*Quos eadem odisse et eadem metuere in unum coegit*“. Idem alibi: „*Nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est*“ (*Jug.* 31, 14; *Cat.* 20, 4). 3. *ad Eun. II,* 3, 92: Vel certe alterius verbi declinatio, ab eo quod est „conspicor“ et „despicor“. Salustius: „Quum *interea* Metellus monte *digrediens* cum exercitu *conspicatur*, primo dubius quidnam insolita facies ostenderet“ (*Jug.* 49, 4). — De secundo et tertio loco pluribus dicendum est. Quod Donatus ad Hec. I, 2, 95: „omnes“ post „quos“, ad Eun. II, 3, 92: „ignarus hostium“ post „Metellus“ omisit, hoc eum ideo fecisse puto, quia ea verba ascribere supervacaneum et inutile videbatur; cf. ad Eun. IV, 6, 12. Ceterae autem discrepantiae scripturae maximi sunt momenti. *Jug.* 31, 14 libri exhibent: „quos omnis *eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere* in unum coegit“, „*idem cupere*“ V g², „eadem immerito cupere“ g⁵, „eadem odisse eadem cupere“ p¹ g⁴, „odisse et eadem“ p⁵ g² l, „eademque cupere eademque odisse metuere“ r. Recte Dietschius comm. p. 78 dixit, singulari praedicati „coegit“ ostendi, subjecta tamquam in unam notionem coalescere: quod fieri non posse, si tria illa retineantur [2]). Dietschius igitur verba „eadem

[1]) Oportet conferri, quae apud Augustinum ep. 137, 14 in textum irrepserunt; qui locus jam supra commemoratus est.

[2]) Singularis numerus praedicati, quamquam tria subjecta praecedunt, usurpatus est Cat. 12, 1; 14, 3 („omnes, quos flagitium egestas conscius animus exagitabat“): quibus locis praedicatum ad singula substantiva pertinet, ita ut particulae disjunctivae interponi possint, quod alienissimum est ab eo, de quo agitur, loco, ubi omnes idem in unum coegisse mani-

metuere“ ex glossemate nata esse putat, primum quod cupiditas et odium metum complectantur — „nam metuimus“, inquit, „ne quae cupiamus non eveniant, quae oderimus accidant“ — deinde quoniam perversum sit, eosdem qui modo (§. 14: metum ab scelere suo ad ignaviam vostram transtulere“) omni metu se liberasse dicti sint, tamen metu in unum globum coactos esse dici. At multo magis in suspicionem vocantur verba „eadem cupere“ cum scriptura Vaticani (in quo saepius glossematum vestigia, quae in ceteris libris prorsus deleta sint, servata esse docuit Dieckius) ac libri g[2], tum testimonio Donati: qui cum alterum illum locum (Cat. 20, 4) diligenter exscripserit, idem de verbis e Memmii oratione petitis affirmari posse puto; praeterea, si verba „*eadem cupere*“ in suo libro invenisset, haec eum non omissurum fuisse pro certo habeo propter lemmatis verba „par ingenium *eandem voluntatem*“ et propter verba alterius loci „idem *velle*“ etc. Accedit, quod lectio „*quos omnis eadem odisse et eadem metuere in unum coegit*“ sententia postulatur. Nam nobiles fuisse in metu (ob scelera multa scilicet: §. 12—14) Sallustius verbis „metum — transtulere“ dixit, nunc vero eos liberos metu ac tutos esse condita factione. Verba „quos omnis — in unum coegit. Sed haec — factio est“ afferunt, cur nobiles metu jam liberi ac tuti sint metumque a scelere suo ad plebis ignaviam transferre potuerint. Cf. Jug. 41, 6 („nobilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat“). Quare cum factio via fuerit ad amovendum metum, manifestum est metum causam fuisse, cur factio condita sit, cur nobiles

---

festo indicatur. Ab his longe diversos esse patet eos locos, quibus singularis praedicati invenitur sequentibus tribus subjectis (cf. Cat. 41, 2; or. Lep. 24; ac maxime Jug. 6, 3: „terrebat eum natura mortalium —, praeterea opportunitas —, ad hoc studia Numidarum“). De numero singulari antecedentibus duobus subjectis, quae quasi unam notionem efficiant, usurpato cf. Cat. 17, 2; 28, 4; 38, 1; 39, 4; 52, 6; 51, 42; 52, 27; 58, 4; 50, 3; Jug. 5, 2; 8, 2; 15, 3; 35, 4; 39, 5; 46, 8; 50, 6; 55, 7; 62, 1; 94, 1; 113, 2; or. Lep. 23; ep. Mithr. 19; „senatus et populus Romanus“ cum singulari praedicati Jug. 104, 4, cum plurali 41, 2; 111, 1. Praeterea cf. Jug. 7, 7; 64, 1; 38, 1; or. Macri 18 (quibus locis subjecta sequuntur). Aliter comparati sunt Jug. 4, 3; 18, 1.

in unum coacti sint. Et recte Dieckius p. 43 dicit, Memmium aptissime uti verbis nullis aliis nisi in quibus sensus, ut ita dicatur, negativus insit, neque adhibere „cupere“ verbum sensus affirmativi: nam eum illustrare factiones nobilium, qui non res novas cupiebant, sed quae tum erant retinere et conservare studebant[1]); contra Catilinam ad sodales novarum rerum cupidissimos rectissime dicere „idem *velle* etc.“ Ceterum „odisse“ cum verbo „metuere“ aptissime conjungitur, quoniam metus odium parit (cf. Jug. 11, 8 „ira et metu anxius“)[2]). Verba „eadem (idem) cupere“ autem ut ascriberet, interpolator permotus esse videtur verbis §. 23 „dominari illi *volunt*“ etc., §. 16 „ad dominationem accensi“. — Neutrum „eadem“ ad „odisse“ et „metuere“ hoc loco latissimo sensu de hominibus (sc. de plebe) dictum puto sicut Jug. 13, 6 (quaecunque possint, largiundo parare); Hist. I, 69 (Mauri, vanum genus, ut alia Africae); Jug. 14, 16 (quae — ex necessariis advorsa facta sunt); cf. Cat. 56, 5 (servitia, cujus — magnae copiae). Hanc quoque esse causam existimo, cur „eadem cupere“ ejiciendum sit.

Transeo ad alterum locum. *Jug.* 49, 4 Donatum non „*conspicitur*“, quod libri Sallustiani habent („conspicitur“, sup. „*a*“ m), sed item ut Priscianum (cf. I, p. 436) „*conspicatur*“ in suo libro legisse patet; de scriptura „*digrediens*“ (quae etiam in multis Sallustii libris invenitur pro vera lectione „*degrediens*“) fere idem dicendum est, quod supra de „accidam“ (cf. Arus. p. 464 ad Jug. 50, 1); „*intera*“ autem utrum Donatus in suo libro legerit an negligentius pro „*interim*“ scripserit, in medio reliquendum est: Sallustius nusquam „cum interea“, sed ubique „cum interim“ dixit (cf. Jug. 12, 5; Hist. I, 41, 17; II, 41, 7; 96, 2; III, 61, 6; IV, 15; Fabri ad ep. Pomp. 2; Jug. 21, 2). „*Conspicatur*“ igitur fere omnes editores in textum receperunt. Quod si significationem passivam[3]) habere putamus, maxima difficultas oritur ab eis, quae sequun-

[1]) De plebe Cat. 37, 3 dicit Sallustius „vetera odere, nova exoptant“.

[2]) *Metus* et *cupido* Hist. I, 48, 11; Jug. 70, 5; 25, 6 junguntur, sed ibi talia sunt, quae in contraria animum vocent.

[3]) Apud Sallustium saepius deponentia passiva vi leguntur; Fabri ad Cat. 7, 3.

tur: „primo dubius quidnam insolita facies ostenderet —, dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit“; nam verba „primo dubius“ ad „conspicatur“ trahi non possunt, sed, quoniam cum verbis „dein brevi cognitis insidiis“ ad „constituit“ pertinent, nova sententia ab eis incipit: quam nullo vinculo cum eis, quae antecedunt, colligatam esse admodum mirum videtur; exspectatur saltem pronomen demonstrativum „hic“ vel „is“, quoniam transitus fit ab eis, quae Jugurtha instituit, ad consilium, quod Metellus cepit. Sin autem „conspicatur“ activam vim habet, omissio objecti durior est quam quae ferri possit[1]), et ea, quae sequuntur, nihilo aptius applicantur. Praeterea cum in eis, quae antecedunt, Sallustius narraverit, Jugurtham „explorato hostium itinere“ (48, 2) in loco opportunissimo insidias possuisse, consentaneum videtur, scriptorem ordine, ut res gesta sit, narrantem dicere nunc: *venisse* Metellum in hunc locum; simul ob ea, quae sequntur („primo dubius, quidnam ins. facies ostenderet“ etc.) necesse erat dicere: Numidas a

---

[1]) Objecta verborum activorum Sallustius saepius omittit, si facile intelligitur, quod objectum sit. In eis exemplis, quae Fabri ad Cat. 6, 5 et Badstübnerus enumeraverunt, facillime objectum magis generale latiusque patens suppletur (Cat. 6, 5 festinare, parare; 11, 4 rapere trahere; Jug. 41, 5; Cat. 31, 3 rogitare; 23, 1 temptare; 68, 3 abnuere (?); 85, 26 reticere; 94, 6 fundere; 90, 1 exornare; 80, 7 obtinere) aut verba absolute prolata sunt ita, ut objectum vix aut omnino non desideretur (vindicare, inpetrare, persequi, insequi, sequi, defendere, fallere, retinere (Jug. 79, 6), curare, invadere, incedere; agere, agitare; praeterea omisso pronomine reflexivo: vortere, convortere, augere). — Sed ne talia quidem exempla, qualia infra a me congesta sunt, cum loco Jug. 49, 4 comparari possunt, quia objectum facile ex subjecto antecedentis sententiae aut ex alio verbo ejusdem enunciationis suppletur: Cat. 5, 8 (incitabant); 31, 8 (vocant); Jug. 7. 2 (praefecit); 71, 2 (cepit); 92, 2 (major atque clarior haberi coepit. Omnia — in virtutem trahebantur: milites — ad caelum *ferre*); 95, 3 (otio luxurioso esse, tamen ab negotiis nunquam voluptas *remorata*); or. Macr. 13 (nisi viceritis, — *artius habebunt*); or. Cott. 9 (deprecor); Jug. 18, 10 (nomen eorum — conrupere, barb. lingua Mauros pro Medis adpellantes); 83, 1 (incipere); 24, 2 (subigit); 31, 4; 29, 1 (temptare); 66, 2 (conpositis inter se rebus in diem tertium constituunt). — Omnino praetermitti decet hoc locos: Cat. 51, 3 (possidet); Jug. 10, 7 (facere); 101, 4 (obtruncare).

Metello esse conspectos. Quae cum ita sint cumque saepius in Sallustio, si idem (vel simile) verbum haud longo intervallo bis legebatur, excidisse nonnulla ea de causa constet, quod librarius a priore ad alterum verbum oculis aberraverat — his de causis et in Donati libro et in codicibus nostris nonnulla verba excidisse totumque locum ita fere restituendum esse existimo: „postremo (sc. Jugurtha) — alium alio modo excitare, cum interim Metellus, ignarus hostium monte degrediens cum exercitu, *conspicitur. Is* (vel „hic“, vel „sed“) *ubi Numidas conspicatur,* primo dubius —, dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit“.

Cum vulgata scriptura consentiunt testimonia ea, quae inveniuntur in *Servii commentario in artem Donati* (Keil. IV p. 419 = Cat. 30, 3; p. 432 = Jug. 31, 20), in *(Sergii) explanationum in artem Donati libris* (K. IV p. 511 = Cat. 40, 5: „*ab* Roma“; p. 542, 14 = Jug. 89, 7 [1]); p. 542, 27 = Jug. 84, 5), in *Pompeji commento artis Donati* (K. V, p. 208 = Jug. 114, 1; p. 233 = Jug. 43, 1; p. 251 = Jug. 1, 1; p. 278 = Cat. 36, 2; p. 288 = Cat. 30, 1; p. 176 = Jug. 31, 20; cf. p. 167, 1). *Marii Victorini art. gram. lib. III* (K. VI.) p. 126 = Jug. 1, 1. *(Maximi Victorini) de finalibus* (K. VI) p. 202 = Jug. 63, 6; p. 235 = Jug. 19, 3.

Venimus ad **Charisium** et **Diomedem** grammaticos (Anhalt. p. 25 sqq.), apud quos is saepe exstat rerum ac verborum consensus, ut utrumque ex eodem fonte sua hausisse homines docti pro certo habeant (Keil. praef. p. L; Teuffel, röm. Lit. 419). *Diomedi* insignem in excerpendo negligentiam jure ac merito exprobrari perspicuum et Sallustii locis, quos attulit, excussis. Horum sex, qui fere omnes brevissimi sunt, cum vulgata scriptura consentiunt: p. 305 (Keil. I) = Cat. 1, 1; p. 313 = Cat. 1, 1; p. 375 = Jug. 63, 3; p. 381 = Cat. 52, 1; p. 412 = Hist. I, 41, 19; p. 435 = Cat. 7, 4; cf. p. 468 (Jug. 5, 1). Nonnulla verba omissa sunt — incertum negligentia an quia supervacanea visa sunt — in testimoniis p. 365 (Cat. 9, 4); p. 486 (Jug. 29, 5). Indiligentius aut e memoria citatos aut parum

---

[1]) Cf. Keil. suppl. p. 111 (ars anonyma Bernensis): ubi „quaerebat“ pro „quaerebant“.

accurate transcriptos esse patet hos sex locos: *p.* 365: nisi vindicatum *fuerit* in noxios (Jug. 31, 26: quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios); *p.* 403: vitabundus per saltuosa loca *recedebat* (Jug. 38, 1: vit. p. salt. loca *et tramites exercitum ductare*); *p.* 366: utrum *vicem me aerarii praestare creditis* (Hist. II, 96, 3: utrum *censetis me* vic. aer. praest.); *p.* 410: *proxima Carthagini loca* (Jug. 18, 11: ea *loca, quae prox. Carth.* Numidia adpellatur; „Carthag*inem*" libri Sall.; „Carthag*ine*" Arusianus p. 498; de hoc loca infra pluribus dicendum est); *p.* 399: cum Gallis *de* salute, non *de* gloria certa*ri* (*Jug.* 114, 2: Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse, cum. Gall. *pro* sal., non *pro* gl. cert.; *cf.* 94, 5); „*certari*" Diomedem in suo libro legisse certum videtur, quia locum attulit propter infinitivum passivum; plerique libri Sall. „*certare*" exhibent „certari" P[1] (corr. —*re*) l f h s; utrum scribendum sit, difficile est dictu, nam saepe Sallustius in constructione accusativi cum infinitivo „se" omittit (Kritz ad Cat. 31, 7), ad hoc saepius etiam in hac constructione tacite mutari subjectum supra exposuimus (maxime cf. Jug. 109, 3: decrevisse); *p.* 341 (Jug. 6, 1): „*hic* (pro „*qui*") ubi primum adolevit (om. „*pollens viribus, decora facie, set multo maxume ingenio validus*") non se *luxu* (= Fronto p. 108) neque inertiae corrumpendum dedit, sed, ut mos gentis illius est, *jaculari equitare* (pro „*equ. jac.*") cursu cum aequalibus certare et cum omnis (om. „*gloria*") anteiret, omnibus tamen carus esse[1]).

---

[1]) Eundem locum ob eandem causam — propter infinitivos historicos — attulit **Macrobius** *exc. Paris p.* 624 (K. V): et omisit non solum ita ut Diomedes verba „pollens — validus", sed etiam eadem vitia, „hic" pro „qui", mutatus ordo verborum „jaculari equitare" apud eum deprehenduntur. His de causis utrumque e communi fonte hausisse probabile puto. Sed recte habet Macrobius „gloria" post „omnis", vitiose „luxuriae" pro „luxu"; ad hoc verba „cursu — certare" praetermisit, quod ea de causa evenisse credibile est, quod propter eundem finem verborum ab „equitare" ad „certare" oculis aberraverat. Attulit etiam verba, quae sequuntur apud Sallustium: „*pleraque tempora — loqui*" omisso pronomine „ipse" ante verba „de se loqui". — Accuratius exscriptus est locus Jug. 6, 1 „*qui ubi — certare*" in *exc. Bobiens. p.* 645 (K. V), sed ex-

Cum tanta sit Diomedis in afferendis exemplis indiligentia, parum confido, eum ablativum „*quis*“ *Cat.* 18, 1 legisse, quamvis satis multa verba complectatur testimonium *p.* 445: „est et secunda anaphora —, ut est apud Sallustium: *Sed antea item conjuravere pauci* (verba „contra rem publicam“ omisit grammaticus, quia supervacanea videbantur), *in quis Catilina fuit, de qua quam brevissime potero dicam.* Hic *de qua* intelligitur conjuratione“. Ablativus „quis“ in Catilina nusquam alibi reperitur, saepius in Jugurtha et in Historiis. „*Brevissime*“, quod pro „*verissume*“ (cf. Cat. 4, 3) Diomedes habet, nisi indiligentiae grammatici tribuendum est, scripturae mendum esse videtur: idem invenitur apud *Victorinum ad Cic. de inv.* I, p. 56 ed. Orell.: „quam brevissime potero paucis absolvam“ (Cat. 4, 3 cf. 38, 3), ubi „verissime“ fuisse intelligitur ex lemmate: „Namque historia et brevis esse debet in expositione et aperta et probabilis: ut Sallustius sibi omnia in Catilina tribuit“[1]). Nam Cat. 4, 3 in antiquo exemplari e verbo „paucis“ pro „verissume“ irrepsisse glossema „brevissime“ (cf. „strictim“ pro „carptim“ apud Nonium p. 350) et hinc translatum esse in similem locum Cat. 18, 1, minus credibile est. Lectio „*de qua*“, quam omnes Sall. libri tenent, testimonio Diomedis, quia propter hanc synesin locus allatus est, fulcitur. Eam ferri posse recte adnotavit Fabri ea de causa, quia „pauci conjuravere“ idem est quod „paucorum conjuratio fuit“, ac comparavit Cat. 33, 1: corpora nostra —, qui sumus; Jug. 85, 28[2]). Accedit, quod „conjuratio“ in sententia ea, quae proxime praecedit (17, 7), legitur et hoc ipsum verbum synesis subsequitur („confisum, si *conjuratio* valuisset, facile apud *illos* principem se fore“). „De *quo*“, quod veteres editiones habent, dici non potuit, quia pronum est vitiose id referre ad „Catilina“.

cidit „est“ ante „equitare jac.“, absunt verba „sed multo maxume ingenio validus“, pro „luxu“ legitur „*luxui*“. Testimonium *Sat.* 3, 14 (2, 10) 5: „psallere saltare elegantius quam necesse est probae“ supra commemoratum est.

1) *Victorinus ad Cic. de inv.* I, p. 8 ed. Orell. = Cat. 1, 3; 1, 1. — *Pseudoasconius* ad Cic. in Verrem II, §. 17, p. 208 Or. = Cat. 30, 3.

2) Conferendi sunt ei loci aliorum scriptorum, quos Fabri collegit. Badstübnerus contulit Cic. ad fam. 2, 3, 2.

Etiam testimonio *p.* 376 = *Jug.* 72, 2 multi diffidunt („expergiscor experrectus et expergor expergitus, expergefio expergefactus. Sed expergitus dicitur, qui satiatus somno sponte evigilat —, experrectus autem a quiete inpeditus, unde Sallustius *interdum somno experrectus arreptis armis tumultum facere*"). Cum de Jugurtha formidine quasi vecordia agitato dicatur, dubium non est, quin cum Sall. libris „somno excitus"[1]) legendum sit, non iners illud „experrectus", quod simpliciter somni solutionem significat. Multi igitur Diomedem memoriter locum citasse et eorum, quae 71, 5 leguntur („Nabdalsa paulo post experrectus"), memorem fuisse existimant. Sed cum grammaticus ad demonstrandum usum verbi „experrectus" locum attulerit, aliqua ex parte in ea re addubito: praesertim cum optime cogitari possit glossema „experrectus" petitum esse ex 71, 5 (sicut glossema „alis alibi stantes" Cat. 61, 3 ex 60, 5; de quo loco infra exponam) et verbis „somno excitus" superscriptum id esse ab aliquo, qui ea verbo „requiescere", quod antecedit, opposita esse uno verbo apertius significare vellet (conferendum esse puto glossema „corporis", quod Jug. 113, 3 in Sall. libros irrepsit).

Diomedem et Charisium ex communi fonte hausisse aut alterum alterum secutum esse indicant duo loci, qui apud utrumque leguntur et apud utrumque eisdem verbis cum nostris libris discrepant: 1) *Diom. p.* 333, *Char. p.* 159 = *Cat.* 61, 3, de quo loco infra pluribus dicendum est; 2) *Char. p.* 270: „*ductabat exercitum* et *arrexit animos militum*"; *Diom. p.* 451: „*ductabat* et *arrexit animos militum*"; *Cat.* 17, 7 Sall. codices habent: „magnum *exercitum ductabat*", *Cat.* 39, 3: „*animos eorum adrexit*" (Jug. 68, 4: animis eorum adrectis; 86, 1: plebei animos adrectos videt); sed verba „arrexit animos militum" ex Historiis desumpta esse cogitari potest.

Praeter locum *p.* 270 *Charisius* negligentiae coargui potest tantummodo *p.* 22 (= *ex Char. arte gram. exc. p.* 539), ubi pro „namque", quod omnes Sall. libri exhibent, „nam" scriptum est. Ceteri loci accurate eum in afferendis Sallustii verbis versatum esse ostendunt; cum plerisque vel optimis Sall.

---

[1]) Exercitus P. (corr. „excitus"); exitus P^3 g^1; excitatus M^2 p^1 g^5 g^6 γ.

codicibus consentiunt haec testimonia: p. 71 = Cat. 10, 6; p. 211 = Cat. 15, 5; p. 215 = Cat. 50, 4; p. 76 = Cat. 55, 3; p. 199 = Jug. 1, 1; p. 36 = Jug. 75, 4; p. 106 (cf. Keil. suppl. p. 111) = Jug. 89, 7; p. 215 = Cat. 3, 2 (*sequitur — auctorem*); p. 143 = Cat. 53, 1 (*senati* decretum fit = P P^1 P^4 E m g^4 g^6); p. 22 = Cat. 36, 5 (*senati* = P P^1 E); p. 119 = Hist. IV, 61, 15 („Sallustius quoque historiarum libro IV: *inter me atque Lucullum prope inopia rursus ambos incessit*"; „*prope inopia*" pro „proeliis inopia" librarii mendum esse videtur). Praeterea cf. p. 86 ad Hist. I, 48, 19; p. 99 ad Cat. 17, 2 etc. (Fabri); p. 55 (*senati*). Difficile est dictu, quas formas accusativi pluralis Charisius *Cat.* 1, 1 et 51, 1 legerit; nam pugnant secum haec testimonia: *p.* 149: Nam accusativus juxta regulam manente *i* litera debet enuntiari, hos et has agilis, ut est „*omnis homines*" (= Diom. p. 305); *p.* 139: *Omnes* Sallustius in Catilina „*omnes P. C.*[1]), qui de rebus dubiis consultant, ab odio amicitia i. a. m. v. d.", cum idem in eodem „*omneis* homines qui sese student praestare ceteris animalibus"[2]). Utrum grammaticus pluribus libris usus sit an librarii aliquid turbaverint, in medio relinquendum videtur.

Accedunt nonnulli loci, qui in *Excerptis ex Charisii arte grammatica* reperiuntur: p. 548 = Jug. 31, 20 (cf. *Bedae de orth.* K. VII, p. 283); p. 549 = Hist. II, 41, 4; p. 539 = Cat. 36, 5 (= *Char. p.* 22); p. 553: „*manu pene* bona patri*ae* lacerav*erant*", quem locum librariorum potius quam grammatici memoriter ac negligentius citantis stupore corruptum esse puto (Cat. 14, 2: manu *ventre pene* bona patri*a* lacerav*erat*).

Reliqua sunt duo Charisii testimonia: *p.* 159 = *Cat.* 61, 3, *p.* 196 = *Hist. IV*, 61, 16. In epistola Mithridatis §. 16 V. haec habet: „Ceterum consilium est Tigranis regno integro meis militibus procul ab domo parvo labore per nostra corpora bellum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus". Fabri retinens Vaticani lectionem genitivum

---

1) *Cat.* 51, 1 Sall. libri habent „*omnis homines*, patres conscripti" etc. („*omnis*" P P^3 P^4 l g^5 μ V): apud Charisium librarii culpa „*homines*" post similem vocem „*omnes*" excidisse patet.

2) *Cat.* 1, 1 plerique libri „*omnis*".

„Tigranis“ conjunxit cum „consilium“, verba „per nostra corpora“ de solo Mithridate ejusque militibus accepit: quod omnino fieri nequit, quia de communi Tigranis et Mithridatis consilio cogitandum est (cf. §. 4; 16: a nobis ad societatem — peteris; — quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus; 21; 22; 23; pronomina „nos, noster“ ubique de ambobus regibus dicta sunt). Confugerunt igitur ceteri editores ad Charisii testimonium, qui *p.* 196 propter „ceterum“ [1]) verba „scio equidem — bellum conficere“ affert, post „meis militibus“ verba „belli prudentibus“ habet, verba „parvo labore“ non exhibet. Kritzius, Jordanus, alii verba „belli prudentibus“ in textum receperunt, verba „parvo labore“ retinuerunt. Kritzius genitivum „Tigranis“ conjunxit cum „regno“, verba „consilium est“ interpretatur „tibi consulo“ et in eis, quae sequuntur, quinque causas afferri dicit, quibus Arsaces continuo ad amplectendum Mithridatis consilium permoveri debeat. Sed verba „consilium est“ certe apud Sallustium nusquam illam significationem habent; ad hoc in tota enunciatione „consilium est — conficere“ sententia „consulo tibi, ut *societate nobiscum inita* bellum conficias“ omnino non potest inesse; accedit, quod, si ita interpretaris, verba „quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus“, quippe quae ad negatam societatem spectent, haud apte fluunt. Itaque recte judicavit Dietschius (conferenda sunt ea, quae II, p. 114, de hoc loco disputavit): non solum verba „belli prudentibus“ recipi, sed etiam „parvo labore“ deleri oportere, totum locum restituendum esse ita ut legitur apud Charisium: quem accurate de scripto hunc locum citasse confirmari potest cum propter ceterorum testimoniorum habitum, tum quia hic ipse locus tam multa verba complectitur. De verbis „Tigranis regno integro, meis militibus belli prudentibus“ cf. §. 3; 4, ubi Mithridates tantummodo suas, non Tigranis, res parum prosperas, se ipsum calamitate peritum factum dicit. Verba „parvo labore“ ferri non posse intelligitur etiam ex sententia „quo neque vincere

[1]) De hac voce Charisius post verba Sallustii: „Ubi Asper: *ceterum* quomodo positum est? pro alioquin? alioquin consilium est; an pro relicum, ut sit nomen? relicum consilium est“.

neque *vinci* sine tuo periculo possumus": quae Mithridatem eventum maxime dubium putare indicat; cf. praeterea §. 16: „nobis obpressis"; §. 23: „neu malis pernicie nostra tuam prolatare". Addita ea videntur a glossatore, qui verbis „Tigranis regno — prudentibus" adjumenta belli enumerari parum sollerter significaret. Verba „belli prudentibus" in Vaticano excidisse patet ea de causa, quod librarius a vocabulo „mili*tibus*" ad „pruden*tibus*" oculis aberraverat. Restat, ut proponam, quomodo explicanda existimem verba „procul ab domo" et „per corpora nostra": his mihi Mithridates significare videtur, repudiata ab Arsace societate ipsos omnibus viribus atque opibus ad victoriam contenturos esse, illis Luculli exercitum — qui tum in Corduena erat — se a tergo circumventuros et interclusuros esse (cf. §. 21).

Accedamus ad alterum locum. Leguntur et apud *Diomedem p.* 333 et *apud Charisium p.* 159 haec: „Cujus nominativum veteres non tantum alius dixerunt, sed etiam alis, sicut et Sallustius (apud Diomedem additum est *„ait"*)*: alis alibi stantes ceciderunt, omnes tamen adversis vulneribus conciderunt";* eadem *ex Char. arte gram. exc. p.* 561, sed deest *„conciderunt"*, quod facillime excidere potuit, quia sequitur *„convincitur"* Etiamsi apud grammaticos in quo libro verba fuerint dictum non sit, tamen testimonia illa ad *Cat.* 61, 3 pertinere omnes homines docti consentiunt; qui locus in plerisque codicibus sic traditus est: „Pauci autem, quos medios cohors praetoria disjecerat, *paulo divorsius, sed omnes tamen advorsis vulneribus conciderant."* Primum Charisium et Diomedem, sicuti saepissime, etiam hoc loco, quia omnibus fere verbis consentiunt, ex eodem fonte sua hausisse pro certo habeo. Deinde et eos et auctorem, quem secuti sunt, neque verba „alis alibi stantes" — quia locum Sallustii ad comprobandum usum formae „alis" allegant — neque post haec verba vocem „ceciderunt" turpissime, cum sequatur „conciderunt", interpositam miro consensu in testimoniis suis conscripturos fuisse, nisi locum hoc modo scriptum legissent, perspicuum est. At „alis alibi stantes" non cum Dietschio (comm. p. 20) inserendum est, sed verba „al. al. st. ceciderunt" speciem prae se ferunt glossae ad „paulo divorsius" ascriptae a glossatore, qui

ea verba („paulo divorsius = etwas entfernter, nämlich von dem Platze, welchen sie im Kampfe eingenommen hatten" Fabri) perperam interpretatus sit. Dietschius ad sententiam suam, ut verba „alis alibi stantes" in Sall. libris excidisse censeat, maxime eo adductus esse videtur, quod glossatorem antiqua et obsoleta forma „*alis*" usum esse, non veri simile existimat. Sed — ut hoc concedamus — nonne cogitari potest, in eo Sallustii exemplari, quo grammaticus ille, ex quo Charisius et Diomedes sua hauserunt, usus est, librarium „*alii*" male scripsisse et grammaticum illum antiquarum formarum studiosissimum „*alis*" esse scriptum putasse? Glossam „alii alibi stantes ceciderunt" ex eis, quae paulo ante (60, 5) [1]) leguntur, et verbo „conciderant" conflare facillimum erat: similes glossae hoc loco in nonnullis secundi generis codicibus reperiuntur; his verbis in textum receptis particulam „sed" excidisse et „concider*ant*" in „concider*unt*" depravatum esse puto.

In quaestione de testimoniis **Servii** (Ed. H. A. Lion, Gotting. 1826. Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii. Recensuerunt G. Thilo et H. Hagen. Vol. I: Aeneidis librorum I—VI commentarii) primum monendum videtur, saepius apud eum unum atque eundem Sallustii locum alibi ita, ut in plerisque atque optimis libris Sallustii legitur, alibi cum varietate lectionis proferri: 1. *ad Aen. IV,* 283: „ambitio multos mortales falsos fieri *subegit* (= Cat. 10, 5); *ad Ge. I,* 463 „ambitio — *coegit*". 2. *ad Aen. VII,* 678: „urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere *initio* Trojani" etc. (= Cat. 6, 1); *ad Aen. VII,* 48: „urbem — habuere (*in*) initio Trojani". 3. *Ge. I,* 198: „sed nostra omnis vis *in animo* et corpore sita est" (= Cat. 1, 2); *ad Aen. II,* 452: „in *anima*" (Thilo). 4. *ad Aen. I,* 159: „*est in carcere locus* quod Tullianum appellatur" (= Cat. 55, 3); *ad Aen. XII,* 897: „*est locus in carcere,* quod" etc. 5. *ad Aen. II,* 564: „memorare possem, quibus in locis maximas hostium copias P. R. parva manu fuderit" [2]) (= Cat. 7, 7); *ad XII,* 230: „memorare

[1]) Cat. 60, 5: „alios alibi resistentis interficit"; et ante haec verba similiter atque 61, 3 Sallustius dixit: »cohortem praetoriam in medios hostis inducit"; cf. Anhalt p. 29; Jordan. ad Cat. 61, 3.

[2]) Add. D, in quo libro multa a doctis Italis saec. XV Servii scholiis addita sunt.

possum (al. „possumus“; Basil. „*possem*“), quibus in locis *populus Romanus ingentes hostium copias* parva man. fud.“ Quanquam *Cat.* 10, 5 libri g[3] r „*coegit*“, p „subegit“, supr. „*coegit*“, *Cat.* 6, 1 multi secundi generis codices „*in initio*“, *Cat.* 7, 7 p[5] „*quibus in locis populus romanus*“, P[1] (m. I) m l „*possum*“ exhibent, tamen non putandum est, illas scripturae varietates apud Servium inde profectas esse, quod diversis codicibus usus sit, sed facile intelligitur — etsi a librariis nonnulla vitiata esse concedendum est — grammaticum non semper diligenter atque de scripto, sed saepius memoriter locos Sallustianos citasse[1]), itaque factum esse, ut eadem vitia in Sallustii verba inferret, quae librorum secundae familiae propria sunt: voces, constructiones, collocationes verborum magis usitatas, glossemata, corruptelas. — Jam, cum certum sit, cum reliquis grammaticis Servium in afferendis scriptorum verbis saepe memoria sua confisum esse[2]), distinguendum videtur inter eos locos, quibus verba Sallustii allegata sint ad illustrandam rem aliquam sive sententiam — hic enim proclivius erat memoriam experiri — atque eos, quibus Servius verba Sallustii rettulerit ad illustrandum verbum vel genus dicendi.

Igitur ex eis locis, qui ad rem aliquam sive sententiam pertinent, *octo* cum vulgata scriptura Sallustii consentiunt: ad Aeq. I, 22 = Jug. 17, 5; I, 71 = Jug. 80, 6; I, 342 = Jug. 19, 2 („nam“ C); I, 616 = J. 17, 5; IV, 62 = Cat. 25, 2; V, 81 = Cat. 1, 2; VII, 51 = Cat. 10, 5; ad Ge. I, 350 = Cat. 25, 2 (praeterea cf. Aen. I, 6 ad Cat. 6, 1; XI, 870 ad Jug. 45, 2); *undecim loci* sine dubio memoriter allati aut negligentius transcripti sunt: 1. *ad Aen. I,* 111: „Syrtium *sinus duo sunt pares natura, inpares magnitudine,* ut Sallustius dicit (*Jug.* 78, 2: „nam *duo sunt sinus* prope in extrema Africa, inpares magnitudine, *pari natura*“; „pares“ duodecim deteriores secundi generis libri; cf. Jug. 52, 1: „ipsi pares, ceterum opibus disparibus“). 2. *ad Aen. I,* 488 (*Cat.* 61, 4): om. „vero“; „*hostilia* cadavera“ pro „*hostium* cad.“ fortasse librariorum men-

1) Quanquam constat, commentarios, qui Servii feruntur, non ab uno compositos, sed ex recentioris aetatis interpretibus multa adjecta et interpolata esse.

2) Cf. Thilo I, 2 praef. p. XXX.

dum est. 3. *ad Aen. IV,* 204: „quam medius fidius veram licet *mecum* (om. F) *recognoscas*“ (Cat. 35, 2: „veram licet *cognoscas*“; „agnoscas“ σ g[5]). 4. *ad Aen. V,* 758 (Cat. 6, 6): „appellati sunt“ pro „appellabantur“. 5. *ad. Aen. VII,* 48 (Cat. 6, 1): vid. supra. 6. *ad Aen. VII,* 601: „igitur Sulla *patriciae gentis* fuit, *familia jam* extincta majorum ignavia“ (Jug. 95, 3: ig. S. *gentis patriciae nobilis* fuit, fam. *prope* jam extincta“ etc.). 7. *ad. Aen. VII,* 678 (cf. supra): „urbem Romam — habuere initio Trojani *et* (V „nam) *cum his Aborigines*“ (Cat. 6, 1: Trojani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur, *cumque eis* Aborig.). 8. *ad Aen. XI,* 682: „sparos *et* lanceas alii praeacutas sudes *portare*“ (Cat. 56, 3: sparos *aut* lanc., al. pr. s. *portabant*). 9. *ad Aen. XII,* 230 (Cat. 7, 7): vid. supra. 10. *ad Aen. IX,* 96: „*ceterum studia omnia nostra sicuti anima immortalia sunt*“ (*Jug.* 2, 1—2: *studiaque omnia nostra* corporis alia, alia animi naturam secuntur. — — at ingeni egregia facinora *sicuti anima immortalia sunt*). 11. *ad Ge. II,* 499 (*Cat.* 51, 1): „omnes homines (om. „patres conscripti“) qui de rebus dubiis consultant, ab odio amicitia ira atque misericordia vacuos esse decet. *Nam animus haud facile* (pro „*Haud facile animus*“) verum providet, ubi illa officiunt“.

Quamvis igitur plerumque Servio parum credi debere videatur, tria tamen testimonia aliquid afferre puto ad exsecandas partes vitiosas librorum Sallustianorum. *Jug.* 113, 3 plerique libri habent: „*vultu corporis* pariter atque animo varius“ („*vultu colore motu corporis*“ quindecim deteriores secundi generis, „vultu colore corporis motu“ p[6], „vultu motu corporis“ g[1]). „Vultu corporis“ dici non potest: eam rationem explicandi, quam Kritzius proposuit — genitivum nullam aliam ob causam adjunctum esse nisi ut genus, cujus esset vultus, majore gravitate animo opponeretur — eam in philosophi disputatione potius quam in simplici narratione locum habere rectissime jam monuit Dietschius (p. 98): et habitum corporis, gestus „vultus“ significare nequit. Sed id, quod Dietschius scripsit „*corpore pariter atque animo varius*“ — tametsi „animo“ nihil melius potuisse opponi quam „corpore“, praeterea nihil eo ipso magis illustrandi librariis ansam praebuisse

concedimus — tamen rejiciendum videtur: nam „corpore *quietus*“ (Hist. III, 19), „corpore *percitus et inquietus*“ (Hist. II, 35) optime dici potest, sed nullo pacto „corpore *varius*“. Optatius igitur nihil est quam testimonium Servii *ad Aen. VII,* 251: „Intentos volvens oculos: cogitantis est gestus: sic de Boccho Sallustius *vultu et oculis pariter atque animo variis (varus V)*“, praesertim cum „*et oculis*“ grammaticum in suo libro legisse veri simile sit, quia locum adscripsit ad verba „intentos volvens *oculos*“. Tamen, cum Sallustium diligentissimum fuisse constet in exaequandis membris, veram scripturam existimare velim „*vultu*[1]) pariter atque animo varius“ (cf. Cat. 61, 4: ferociamque *animi*, quam habuerat vivus, *in voltu* retinens), ceterum Servii testimonium argumento esse, quantam jam antiquitus ansam interpolandi hic locus dederit[2]). In nostris libris totum locum glossematis inquinatum esse, ea quoque, quae sequuntur, verba docent: „quae scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse“, quae primus Dietschius (p. 99) in dubium vocavit: ea verba mihi, quia „quae“ non solum ad vultus, sed etiam ad animi varietates antea commemoratas spectare necesse est, omnino ferri non posse videntur[3]). Hoc glossemate recepto etiam glossema „corporis“ voci „vultu“ ascriptum esse, credibile videtur: simillimum est glossema „hostibus“, quod Cat. 12, 5 in nonnullis codicibus additum est a librariis, qui habere voluerunt, quod oppositum esset voci „sociis“, praeterea „vivus“ Cat. 61, 2, de quo loco infra dicendum est. Hieronymi loci, quos Dietschius ascripsit (Comm. in Ezech. lib. III, T. V, p. 85; in Matt. 15, 19, T. VII, p. 115), ad. Jug. 113, 3 mihi non pertinere videntur; eodem jure eos referri puto ad Cat. 15, 4—5: unde etiam glossemata illa, quae Jug. 113, 3 inveniuntur („colore, motu“), et „oculis“, quod Servius legit, petita esse credibile est.

Transeo ad *Jug.* 89, 5, ubi in libris est: „Nam praeter oppido propinqua alia omnia vasta inculta, egentia aquae, in-

[1]) Hoc omnes libri Sallustiani tenent.

[2]) „*Variis*“ utrum Servius in suo libro legerit an negligentius pro „varius“ scripserit an librarii mendum sit („*varus*“ V), in medio relinquendum est.

[3]) Accedunt varietates scripturae (cf. Dietsch.).

festa serpentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum (inopia cibi acrior, ad hoc (natura serpentium, ipsa pernitiosa,) siti magis quam alia re adcenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaserat". Verba „inopia — pernitiosa" Linkerus, verba „natura — pernitiosa" Dietschius (p. 88) ejicienda censuit. Nam hoc quidem inter omnes constat, ferri non posse, quod, quamvis praecedat „vis", tamen sequitur „*natura serpentium ipsa pernitiosa*"; sed etiam in Dietschii scriptura remanet, quod scriptori brevitatis studiosissimo minime convenire videatur. Quid? quod ostendere, praesertim tot verbis, naturam ejus regionis plurimum ad exasperandas serpentes contulisse, hoc loco ineptissimum videtur, quia maxime difficultates in re frumentaria providenda positas ac penuriam aquarum expeditioni offecisse Sallustius exponit (cf. „omnia vasta inculta, egentia aquae"; §. 6; cap. 90; 91, 1—2), ad hoc serpentibus infestam fuisse illam regionem obiter et strictim commemorasse sufficit? (Cf. Jug. 17, 6, ubi brevissime Sallustius addidit: „ad hoc malefici generis pluruma animalia"). Accedit, quod in librorum scriptura nimis longum est intervallum inter vocem „oppido" et, quod ad eam refertur, pronomen „ejus". His de causis, quamvis omissio copulae in enunciato relativo Sallustiani sermonis colorem habere videatur, omnia illa „quarum vis — adcenditur", saltem verba „ad hoc — adcenditur", addita esse persuasum habeo ab aliquo, qui verba „vasta inculta, egentia aquae" tantum ad difficultates expeditionis spectare parum intelligeret, sed ea et „infesta serpentibus" sententia connexa esse opinaretur. Servii autem testimonium *ad Ge. III,* 434 (asperque siti. Sallustius: „*quod genus* siti magis quam alia re accenditur") haud scio an aliquid afferat ad perspiciendam interpolationem.

Tertium testimonium est *ad Aen. II,* 157: „plerumque enim evocati dicuntur et non sunt milites, sed pro milite. Unde Sallustius: neu quis miles neve pro milite. Item ipse: *ab his omnes evocatos et centuriones"; Cat.* 59, 3 legitur: „ab eis *centuriones omnes lectos et evocatos,* praeterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem subducit." Quanquam propter immutatum verborum ordinem Servium memoriter locum attulisse veri simile est, tamen ejus

testimonio et varietate scripturae („lectos“ sup. lin. P^1; „electos“ P^4 T (in ras.) p^1 p^5 p^6 (ex corr.) m^1 g^1 σ γ, „lectulos“ M^2, „et“ om. T s^2, „et omnes electos evocat“ r) et sententia vocabulum „*lectos*“ in suspicionem adduci puto: vix enim id apte explicari potest. Primum falsissimum est putare quattuor genera enumerari, quae in primam aciem subducta sint: nam, si ita interpretaremur, „lectos“ supervacaneum et idem esset quod „ex gregariis militibus optumum quemque“. Alii tria genera distingui existimant et verba „centuriones omnis lectos“ interpretantur „optimos centurionum“; sed haud apte ita dictum esset; accedit, quod ex tribus generibus, quae enumerantur, duo priora tota in primam aciem subducta esse videntur (cf. Jacobs.), quia ex gregariis militibus optimum quemque armatum a Catilina delectum esse Sallustius dixit. Jacobsius et Kritzius tria genera enumerari, verba „omnes lectos“ appositionem verbi „centuriones“ esse dicunt et interpretantur „qui omnes lecti erant (lauter ausgesuchte Leute)“. Alii denique duo genera distinguunt, verba „omnis lectos et evocatos“ appositionem ad „centuriones“ esse censent et interpretantur „qui omnes lecti et evocati erant“. Sed his interpretationibus obstat non solum, quod parum definite ac parum sollerter ita dicitur, sed etiam quod commemorare Catilinam centuriones suos tantum ex lectis (vel ex lectis et evocatis) elegisse haud aptum huic loco est, cum tantum de cohortibus in subsidio collocatis dicatur. — Quae cum ita sint, „*lectos*“ nesciô an glossema sit natum ex interpretatione ad vocabulum „evocatos“ ascripta.

Reliquum est, ut absolvamus testimonium *ad Ge. III,* 456: „majores enim expugnantes religionem, totum in experientia collocabant. Sallustius: non votis neque suppliciis muliebribus *deorum auxilia comparantur; vigilando, laborando prospere* omnia[1]) cedunt: ubi socordiae tete (G. I *te*; G. II om.) atque (L. aut) ignaviae tradideris, nequicquam deos implores, irati (om. L. R.) infestique sunt“. *In scholiis in Lucanum ed C.*

---

1) *Cat.* 52, 29*: auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia* cedunt *(prospere omnia* V P^1 m^1, *omnia prospere* M M^2 F g^1 g^7 h, *omnia prospera* M^1 T E m m^2 s^1 σ γ 𝔊, *prospera omnia* rel.).

Fr. Weber III ad V, 499 idem locus ita legitur: „Dii omnibus adsunt, quibus autem non subveniunt, ignavia damnantur. Unde Sallustius: Non votis neque *supplicationibus* muliebribus *deorum auxilia comparantur; vigilando laborando prospera* omnia cedunt; ubi socordiae (om. „*te*") atque ignaviae tradideris, nequicquam deos implores" *(Bc. Bened.).* — Cum scholiis in Lucanum, praesertim in libris Bc., Voss. I, Voss. II, multa, quae ex Servio (qui ipse I, 313 citatur) hausta sunt, neque tamen semper servatis verbis ejus, aspersa esse constet (cf. Weber. III praef. p. IV, VII), hunc quoque locum ex Servio translatum esse, Servium autem summa cum negligentia ac levitate Sallustii verba et transmutasse et novasse puto[1]) nec magis accurate in transcribendo loco versatum esse scholiastam Lucani, ut numerum vitiorum augeret. Dubitari possit tantum modo de verbo „laborando", utrum socordiae Servii tribuendum an glossema sit superscriptum ab aliquo, qui significare vellet, trium illorum verborum („vigilando, agendo, bene consulendo") communem notionem laboris opponi substantivis, quae sequuntur, „socordiae atque ignaviae" (cf. glossema „parvo labore" Hist. IV, 61, 16): cogitari etiam potest grammaticum negligentius locum ascribentem et, alibi Sallustium verba „vigilare laborare" juxta ponere (Cat. 54, 4; cf. 27, 2), reminiscentem „laborando" substituisse et eandem ob causam librarium glossema istud in textum recipiendum putasse. Tamen optimo jure Servium super tali negligentia suspectum haberemus, si satis constaret, non ad Historiarum locum pertinere testimonium ad *Ge. I,* 287: „Nam adverbium *noctu* facit sicut *diu.* Sallustius: *Diu noctuque laborare festinare*", sed grammaticum memoriter illud conscribentem plures locos confudisse: Cat. 27, 2: „*dies noctisque festinare* vigilare, neque insomniis neque *labore fatigari*"; Jug. 70, 1: „*diu noctuque fatigare* animum" (cf. praeterea Jug. 38, 3; Hist. II, 54).[2]) — Ceterum quin vera

[1]) Etiam *ad Ge. II,* 499 in testimonio multorum verborum, quod ex memoria relatum esse vix cogitari potest, Servius per negligentiam lapsus est.

[2]) Titulus libri raro apud Servium additus est (ad Aen. I, 6; 114, 195; 299; 378; 392; IV, 283; V, 540; VIII, 8; XI, 708; Ge. II, 499).

sit lectio „vigilando, agendo, bene consulendo“ dubium non est: nam verbum „laborando“ hoc loco tenue atque iners est, verba „agendo, bene consulendo“ multo graviora videntur et optime in orationem Catonis quadrant; nam de bene consulendo et in Caesaris et in Catonis oratione agitur (cf. 51, 4; 52, 17), ad hoc summa cum gravitate Cato hortatur ad agendum (cf. 52, 3; 35). Ordo verborum „*auxilia deorum*“, quem omnes codices tenent, ea de causa praeferendus est, quia vox „auxilia“, non „deorum“ in hac sententia maximi momenti et ponderis est (cf. §. 28).[1]) Difficile est dijudicatu, utrum „*prospere* omnia cedunt“ an „*prospera*“ vera lectio sit. Plerumque enim Sallustius adverbium adjungit verbis „*cedere*“ (Cat. 26, 5: prospere; Jug. 20, 5: secus), „*evenire*“ (Jug. 63, 1 prospere; 92, 3 bene; 7, 3 aliter), „*procedere*“ (Cat. 1, 5 magis; Jug. 35, 4; 46, 4; 61, 3 parum; 25, 10 secus). Tamen cum Jordano et Eussnero lectionem „prospera cedunt“ ut insolitam illam quidem neque vero singularem structuram (cf. Cat. 20, 2: opportuna res cecidisset; 26, 5: quae occulte temptaverat, aspera foedaque evenerant) praeferendam putarem, nisi testimonium scholiastae Lucani locum e Servio transcribentis ostenderet, quam proclive fuerit, „prospere“, quia sequitur „omni*a*“, depravare in „prosper*a*“. —

Omnino fere omnes loci, qui in **scholiis in Lucanum** *apud Weberum III* leguntur, indiligentius allati sunt: *ad I*, 253 (Jug. 18, 7) „quia saepe temptantes (om. „*agros*“) alia *atque* („et“ Voss.; pro „deinde“) alia loca petiverant, semet (om. „*ipsi*“) numidas *appellaverunt* („*adpellavere*“ libri Sall.)“ Bc. Voss.; *I*, 516: „Juxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigilias (om. „crebras“) ponere et eas ipse cum legatis circuire“ Voss. (Jug. 45, 2); *III*, 40: „*mors est requies poenarum*“ (quod Woelfflinus corruptum esse putat ex „erump-

[1]) Ordinem verborum „*prosp. omnia cedunt*“, quem optimi libri, Servius et scholiasta Lucani tuentur, abjici et „*omnia prosp. ced.*“ praeferri voluit Fabri collatis Cat. 26, 5; Jug. 63, 1; 93, 1; sed cum loco Cat. 52, 29 in contentionis judicium vocari potest tantum Jug. 63, 1: ubi „*cuncta prospere* eventura“ Sallustius dixit, quia „cunctā“ majus pondus habere oportet propter id, quod antecedit: „fortunam *quam saepissume* experiretur“.

narum") Lb.: Cat. 51, 20 legitur „*mortem aerumnarum requiem — esse*"; *V,* 527: „*paupertas* facile *sine damno habetur*" Ratisb. (Cat. 37, 3: „*egestas* fac. *habetur sine damno*"; „sine damno hab." quinque secundi generis libri); *VI,* 111: „*in terram proni*" Voss. (Cat. 1, 1: „quae natura prona — finxit"); VI, 796: „Et sane Gracchis cupidine victoriae haud satis moderatus *fuit animus*" Voss. (Jug. 42, 2 „animus fuit"; „fuit an." g[2]); II, 377 oratio Caesaris (Cat. 51), praeterea Sallustius II, 134 commemoratur; Historiarum loci allegantur II, 173; III, 632; VI, 348; V, 510. De testimonio *ad VI,* 56 supra diximus. Restat testimonium ad *VI,* 132: Prima virtus est acceptum locum tueri; secunda ut perforatus corpore ipsum locum teneat, ut ait Sallustius: „quem quisque *locum vivus pugnando* ceperat, eum amissa anima corpore tegebat" Bc. Voss. (*Cat.* 61, 2: „quem quisque *vivus pugnando locum* ceperat"; „locum vivus pugnando" γ; „locum" sup. lin. m; „vivus locum pugnando" p[5] p[6] l; „pugnando quem quisque vivus" m; „pugnando locum vivus" M M[2] T E F m[1] 𝔐; „locum pugnando vivus" P[4] M[1] g h; „pugnando locum vivus" 𝔊 μ; „pugnando locum ceperat vivus" g[7]; „vivus" om. r). Cui testimonio fortasse major quam ceteris auctoritas tribuenda est, quia Cat. 61, 2 vocabulum „vivus" in suspicionem interpolationis vocatur praeter varietatem scripturae maxime etiam testimoniis *Flori* et *scholiastae Lucani,* quem Usenerus (1869) edidit. **Florus,** qui complura e Sallustio hausit (II, 12, 1 = Cat. 16, 4—5; II, 12, 4 = Cat. 22, 1; I, 36, 18 = Jug. 35, 10; II, 47, 2 = Jug. 41, 2), hunc locum fere ad verbum exscripsit *II,* 12, 21: „quem quis in pugnando ceperat locum, eum amissa anima corpore tegebat. Catilina longe a suis inter hostium cadavera repertus est" (= Cat. 61, 2; 4). **In schollis in Lucanum ab Usenero editis** (I, commenta Bernensia continens) omnes qui reperiuntur Sallustiani loci diligentissime exscripti videntur: *I,* 159: „incitabant praeterea corrupti civitatis mores" („quos — luxuria atque avaritia vexabant") = Cat. 5, 8; *I,* 81: „omniaque orta occidunt et *octa* senescunt" („omnia quae" C B, „sorta" B, „orta" pro „octa" (aucta) C B); cf. *Jun. Philarg. ad Verg. Ge. II,* 333: „omnia*quae* — senescunt" = Jug. 2, 3; *VII,* 263: „mutare res inter se insti-

tuerant" = Jug. 18, 9; *X*, 407: „omnia cum pretio honesta videntur" = Jug. 86, 3; *II*, 475: „supplementum" cf. Jug. 39, 2; 84, 2; 3; *VII*, 460; 508: „velites" cf. Jug. 46, 7. Locus *Cat.* 61, 2 *VI*, 132 ita legitur: „*quem quisque pugnando locum ceperat*, eum amissa anima corpore tegebat". Quare cum „*vivus*" apud Florum et scholiastam Lucani Usen. desit, alium apud scholiastam Lucani Web., alium in plerisque Sallustii libris locum obtineat, multa praeterea in reliquis mutata ac perturbata sint, constare videtur, id quod jam Cortius (qui Lucr. VI, 1122 et Senec. ep. 104 confert) et Oudendorpius ad Luc. p. 432 perspexerunt, vocabulum „*vivus*" esse additamentum interpolatoris, qui habere voluit, quod responderet verbis, quae sequuntur, „amissa anima", petitum fortasse ex ejusdem capitis §. 4 („paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat *vivus*, in voltu retinens"); similia glossemata sunt Cat. 12, 5 „hostibus", Jug. 113, 3 „corporis". Patet enim, verbis „amissa anima" respondere „corpore" et hanc esse sententiam: unumquemque concidisse in eo loco, quem pugnans — „pugnando" ablativus est; Sauppe Philol. XIX p. 256; Florus „in pugnando" — ceperat (cf. §. 3), neminem loco cessisse, sed omnes locum acceptum tenuisse ita ut morientes corporibus eum tegerent (cf. Justin. IX, 3, 10: loca quae tuenda a ducibus acceperant, morientes corporibus texerunt). Quare vocabulum „vivus" non solum superfluum, sed etiam alienissimum ab hoc loco ac paene ineptum est. Cf. praeterea, quae de hoc loco disputavit Vogel, ὁμοιότητες Sallust. p. 10 sq.

Sed redeo ad Servium. Sequuntur ei loci, quibus Servius usus est ad illustrandum verbum aliquod vel usum dicendi. Ex eo numero triginta apud Servium ita ut in plerisque et optimis Sallustii libris leguntur: *ad Aen. I*, 46 = Jug. 31, 10 (ubi multi libri vitiose „magnifici" pro „magnifice" habent); I, 46 = Jug. 31, 20; I, 93 = Cat. 30, 3; I, 114 = Jug. 67, 1[1]);

[1]) „Et est tropus synecdoche, ut Sallustius in Jugurthino: *ubi signa et scuta erant, praesidium hostium*, per scuta intelligendum et cetera arma" (add. D.). *Jug.* 67, 1 libri habent: „Romani milites — trepidare: *arcem* (pauci „*ad arcem*") oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium, portae ante clausae *fugam* (*fuga* PP¹; om. E.) *prohibebant*

I, 159 = Cat. 55, 3; I, 194 = Jug. 43, 1; I, 195 = Cat. 33, 5 (apud Dietschium vitiose „simul" post verba „cum anima" omissum est); I, 299 = Cat. 10, 1; I, 378 = Cat. 12, 4; I, 516 = Cat. 5, 4; I, 632 = Cat. 9, 2; II, 55 = Cat. 15, 5; II, 132 = Jug. 6, 1; II, 564 = Cat. 7, 7; III, 278 = Jug. 25, 10 („conveniret" F C ut libri Sall., „videret" L H M E); IV, 283 = Cat. 10, 5; IV, 415 = Jug. 1, 1; VII, 787 = Jug. 31, 14; VIII, 8 = Jug. 48, 3; VIII, 316 = Cat. 2, 8; VIII, 506 = Cat. 23, 5; X, 836 = Jug. 6, 1 (apud Dietschium corrigendum est „*atque* alias feras")[1]); XI, 581 = Jug. 1, 1; XI, 708 = Cat. 36, 2; XII, 164 = Cat. 6, 2; XII, 676 = Jug. 14, 22; *Buc. II*, 49 = Jug. 6, 1; VIII, 71 = Jug. 62, 8 (ubi pauci tantum libri veram lectionem „*cum* ipse" etc. servaverunt); *Ge.* I, 198 = Cat. 1, 2; I, 350 = Cat. 25, 2. Adnumerandi sunt duo loci, in quibus pauca verba, quia non in rem erant, omissa sunt: ad Aen. IV, 283 = Jug. 14, 20; Ge. I, 3 = Jug. 33, 1; praeterea: ad Buc. III, 13: „Perverse Menalca — Sic Sallustius: *saevus* (Burm. edidit „*scaevus*") *iste Romulus*" = Hist. I, 41, 5. — Cf. ad Aen. X, 411: *sed* modo inceptiva particula est, ut in Sallustio saepius; I, 253: Item Sall. paene ubique *labos* posuit; IV, 336: Tamen dicimus: Piget me illud facere, pudet fecisse; unde interdum praecipue a Sallustio simul ponuntur (Jug. 95, 4); X, 833: Et omnino sic est apud poetas *interea*, sicut apud Sallustium: *eodem tempore;* Ge. 1, 25: aut *tempestatum* ait temporum: sicut ubique Sallustius; II, 177: ut Sallustius *ingenium* pro *natura* posuit. — Negligentius e memoria allati esse videntur septem loci: *ad Aen. I*, 306 (Jug.

(prohibebat P*)*". Dietschius ante „praesidium hostium" excidisse putat „obsidebat"; sed faciliorem simplicioremque emendandi viam ostendit Jordanus, qui „*arce* — *fuga* prohibebant" scripsit. In archetypo „arce" mutatum in „arcem" et „ad" superscriptum fuisse puto, quia librarius cum „trepidare" melius conjungi ea, quae sequuntur, opinaretur. Tamen etiam „*arce* — *fugam* prohibebant" sinceram esse scripturam et „*arce*" in „*arcem*" depravatum esse propter „*fugam*", cogitari possit; de accusativo cum verbo „prohibere" juncto cf. Jug. 14, 7 (injuriam); 53, 1 (prospectum); Hist. I, 48, 12; IV, 9; III, 67, 18; de variata ejusdem verbi constructione cf. Kritz. ad Cat. 33, 1.

[1]) Cf. Schol. Thevenot. Hor. Epist. 1, 12, 7.

96, 3) joca atque seria cum humillimis *exercere* (pro „agere“); *V,* 540 (Jug. 106, 1): *adveniens Volux* (pro „Volux adveniens“) quaestorem appellat; *X,* 341 (Jug. 38, 1); quasi vitabundus per *tramites et saltuosa loca* (pro „per salt. loca et tram.); ad Aen. I, 211: „*scilicet* quia tergis abstinetur“ (Hist. III, 61, 26 „scilicet“ in V. o deest; „scilicet“, quod Linkerus inserendum esse censuit, haud aptum ad sententiam est, nam „hujus particulae est ea vis, ut id demonstret, quod per se perspicuum est et cujusvis intelligentiae patet = natürlich“ Kritz. ad Cat. 4, 6; cf. Jug. 85, 25: quod alienum est ab hoc loco, nam abunde esse libertatem putare, quia tergis abstinetur et huc ire licet atque illuc — quae sane exigua sunt — inauditum et extremae ignaviae esse Macer dicit); supra jam commemoravi: ad Aen. *II,* 452 (Cat. 1, 2); *XII,* 897 (Cat. 55, 3); *Ge. I,* 463 (Cat. 10, 5). Magna est dubitatio de testimonio *ad Aen. V,* 546 (Nam quod ait Sallustius „*puberes omnes interfici jubet*“, venit ab eo, quod est *puber*), utrum ad Historiarum locum pertineat (Linker, Emendat. p. 27) an duos Jugurthae locos Servius confuderit (*Jug.* 26, 3: „*omnis puberes* Numidas atque negotiatores promiscue — interficit“; 54, 6: „*puberes interficit, jubet* alia omnia militum praedam esse“; „*interfici jubet*“ P[1] s[2] F, quod testimonio Servii fortasse commendatur, simul quia duo illa membra artius cohaerent), item de testimoniis *ad Aen. V,* 408 („exercitum majorum more vertere“; cf. Hist. inc. 51 Dietsch.; Jug. 55, 1: „ut seque et exercitum more majorum gereret“) *et ad Buc. II,* 17 (*Ne crede;* non confide. Sallustius: „*Virtuti satis credebant*“. Dietsch. Hist. inc. 47: „Cum Jug. 106, 3 legantur haec: *virtuti suorum satis credere,* nec verba illa satis apte dici potuisse videantur, nisi cujus virtuti crederetur addito, utrum illa verba ex loco Jug. male repetita an ex Historiis desumpta sint, valde dubium est“). — Omnino autem hujusmodi testimonia, quamvis, quia pleraque pauca verba complectuntur, proclive fuerit memoriter citare, accuratius allata esse videntur.

Unum testimonium a Vaticani scriptura recedens veram lectionem servasse puto: *ad Aen. I,* 392: „Quidam *vani* mendaces tradunt. Sallustius in Jugurtha: Nam ego quidem vellem et haec, quae *scribo,* et illa, quae antea in senatu questus

sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret" (= Jug. 24, 9). Haud recte judicasse videntur ei, qui perfectum „*scripsi*", quod unus Vaticanus habet, constanti Romanorum in scribendis epistolis consuetudini convenire, item, qui ad probandam lectionem „scripsi" scripta jam fuisse in eis, quae antecedunt (§. 2, 3, 7), dixerunt, quae vana forent se velle Adherbal dicit. Nam cum eis, quae antea in senatu questus est, Adherbal ea, quae nunc queritur, opponat, scriptori non solum licuisse praesente tempore uti, sed etiam necessario id fuisse usurpandum, jam docuit Jordanus (Herm. I, p. 238). Accedit, quod, si „scripsi" librarii in Sallustii libris inveniebant, quomodo factum sit, ut in perfecto offenderent, haud facile intelligitur, quoniam in eis, quae proxime antecedunt (§. 7), Adherbal calamitatem praesentem exposuit; contra veri simillimum est, grammaticum hoc loco prave ac perverse acutum et ad grammaticas regulas omnia corrigentem in Vaticano id, quod constanti Romanorum in scribendis epistolis consuetudini magis conveniret, sibi restituendum putasse.

Duo loci vitiose ita ut in Vaticano scripti apud Servium leguntur: 1. *ad Ge. I*, 260: „Nam *foret* et praeteritum et praesens et futurum complectitur. Sallustius: *ni virtus fidesque vestra spectata mihi foret*, i. e. esset" (*Cat.* 20, 2: „*foret*" V P[4] et novem deteriores secundi generis libri habent, reliqui „*forent*"; „expectata mihi forent" P, sed „mihi" inseruit man. I, „probata — foret" supra script. ab correctore; in compluribus secundae fam. libris „satis" ante aut post „spectata" interpositum, in duobus „mihi" omissum, in quattuor transmutatum est). 2. *ad Aen. I*, 13: „Longe valde. Sallustius: *longe alia mihi mens est, patres conscripti*" (*ad Aen. V*, 406 add. D: „Longeque, valde, ut Tiberinaque longe ostia et Sallustius: *longe alia mihi mens est, p. c.*"); *Cat.* 52, 2: „*longe alia mihi*" *V;* „*mihi alia*" plerique libri. De priore Servii testimonio, quia ad explicandum „foret" addita est forma „esset", pro certo dici potest, „foret" non esse scripturae mendum; et Servium eam scripturam in suo libro invenisse veri simile est, quia propter „foret" locum attulit, ad hoc pluralem substituere magis in proclivi erat propter „forent" quod in Vergilii versu legitur. Sed dubitari non potest, quin lectio „spectata *foret*" gram-

matico debeatur, qui saepius apud Sallustium ad plura substantiva feminina neutrum plurale praedicati relatum esse ignoraverit (cf. Jug. 38, 8; 52, 4; 68, 1; etiam pronominis demonstrativi et relativi neutrum ad complura substantiva generis feminini referri a Sallustio constat; cf. Fabri ad Cat. 5, 7). — Huic adjungendum esse puto alterum illum locum, quanquam Servium verborum ordinem „*longe alia mihi*“ in suo libro invenisse ac non verborum ordine magis cotidiano memoriter citantem usum esse, tantum modo conjicere, non necessarie demonstrare possumus. Veram esse lectionem „*longe mihi alia*“ eamque depravatam esse in „*longe alia mihi*“ a grammatico male corrigenti, qui adverbium ab adjectivo divelli indignaretur, pro certo habendum est. Nam primum, Sallustium pronomen personale secundo loco sententiae inserere solitum esse, Jordanus (Herm. I p. 235) docuit (cf. Dieck p. 39, 40). Deinde ordo verborum „*longe alia mihi*“ aptior esset, si „alia“ ad Caesaris orationem, quae antecedit, respiceret, si Cato aliter se atque Caesarem sentire diceret; sed cum „alia“ ad ea, quae sequuntur, pertineat, cum Cato dicat, mentem sibi in diversas cogitationes distrahi: aliter se sentire, cum res atque pericula consideret, aliter, cum sententias nonnullorum secum reputet (cf. Jacobs; Anhalt p. 15), „alia“ aptius voci „mens“ adhaerere manifestum est. Praeterea saepe apud Sallustium, quae cohaerent, verborum ordine divelluntur; cf. Jug. 107, 1: *quanto* sibi in proelio *minus* pepercissent; 31, 14: quam quisque pessume fecit; 22, 2: quorum Jugurtha accepta oratione respondit; Cat. 37, 9: quorum victoria Sullae parentes proscripti; 53, 2: quae pop. Rom. domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit.

Glossema, quod non est in Vaticano, in eo, quo Servius usus sit, exemplari irrepsisse puto in initio orationis Cottae (*Hist. II,* 41) §. 2; ubi Vat. haec habet: „Praeterea *senectus,* per se gravis, curam duplicat, cui misero *acta jam aetate* ne mortem quidem honestam sperare licet“. Huc referendum videtur testimonium Servii *ad Aen. XI,* 165; „*Senectae;* deest *aetati:* nam senecta aetas dicitur. Sallustius: „*senecta jam aetate*“, per se autem plenum est, si *senectus* dicamus“. Sed tantum abest, ut cum Carrione „senecta“ veram lectionem

existimem, ut ad „acta“ e voce, quae in superiore versu legitur „senectus“, glossam „senecta“ facillime peti potuisse putem (cf. Woelfflin. Philol. XVII p. 540).

Adjungo haec testimonia; *ad Ge. I,* 3: cultus — alias ad animum refertur, ut — Sallustius „*indocti incultique vitam sicuti peregrinantes transegere*“ (Cat. 2, 8); *ad Aen. I,* 409: in Sallustio „*in tugurio mulieris ancillae*“. Bene addidit *ancillae*. At si dicas *in tugurio ancillae mulieris,* erit superfluum *mulieris* etc.; cf. *ad Aen. VIII,* 337 (Jug. 12, 5). Cum loci accuratius allati esse videantur, haud scio an vitia illa („transegere“ Cat. 2, 8 et „in“ ante „tugurio“ Jug. 12, 5) Servius in suo libro invenerit; de utroque loco supra jam diximus.

Ad confirmandam scripturam Vaticani *Hist. IV,* 61, 17 („convenas olim sine patria parentibus, *peste conditos orbis terrarum*“) valet, tametsi corruptum est, testimonium *ad Aen. VII,* 303: „*Conduntur Tybridis alveo; condi* proprie dicuntur, qui sibi statuunt civitatem. *Conduntur* ergo sedem stabilem locant. Sallustius: *parte* (V. Guelf. I. II *pestem,* L. R. Voss. Lips. *per te*) conditor (Guelf. II *conditos*) *orbis terrarum*“. — „Pesti“ aut „pestem“ aut „cum peste“ scribi opus non est. Nam „peste“ est ablativus modi [1]), qui et de modo actionis et de rebus, quae quasi comitantur actionem vel cum ea conjunctae sunt, usurpatur; cf. Jug. 13, 2: urbis partim vi, alias *voluntate* inperio suo adjungit; Cat. 19, 5; Jug. 35, 7: Romam fide publica venerat; Cat. 47, 1; Jug. 64, 4: contubernio patris ibidem militabat; 97, 4: non acie neque ullo more proelii, sed catervatim incurrunt; 54, 5; 106, 4: silentio egredi; Cat. 1, 1; Jug. 21, 4: senatus populique Romani verbis nuntient; 25, 11; 102, 2; 53, 7: strepitu adventare; 99, 3; 64, 5: cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari; or. Phil. 10: ferro atque flamma urbem invadat; adjectivum vel pronomen adjectum est J. 89, 6: oppidum Thalam magna gloria ceperat; 83, 1: alie-

---

[1]) „Conditos“ oppositum est eis, quae antecedunt, „*convenas olim* sine patria parentibus“, et idem est, quod „civitatem factos esse“ (cf. Cat. 6, 2). Quare minus apte cum Kritzio „peste“ explicatur „ex perditissimis orbis terrarum hominibus“, quamvis saepius Sallustius abstractum pro concreto dixerit. Ablativus instrumenti „peste“ esse non potest: nam sententia, quam Fabri et Jacobs. subjecerunt, non inest.

nam rem periculo suo curare; 54, 5: minore detrimento illos vinci quam suos vincere; ep. Pomp. 2: hacine spe liberos suos ad bellum misit; Jug. 38, 7: foeda fuga — collem occupavere; 106, 3; 75, 1; 65, 5: honestissuma suffragatione consulatus petebatur; 64, 5: laxiore inperio quam antea habere; 89, 4; 92, 2; 79, 8: eadem condicione; Cat. 60, 2: maxumo clamore; 57, 2: magnis itineribus abducit; 52, 10: bonisne an malis moribus vivamus.

Indiligentissime e memoria verba Sallustii allegata sunt ab *interprete ad Verg. Aen.* IX, 387 (T. II, p. 321 ed. Lion.): „Scipio cui postea Africano ex virtute nomen inditum hujus (corr. „fuit“)“; Jug. 5, 4: „a P. Scipione, cui p. Afr. cognomen ex virt. fuit“.

Ex testimoniis **Claudii Donati**, quae Woelfflinus Philol. XVII, p. 528 sqq. adnotavit, tria negligentius e memoria conscripta esse videntur: ad *Aen.* 1, 10: „et *injuria accepta* ignoscere quam persequi malebant“ (Cat. 9, 5: accepta injuria); 2, 442: „*postquam* unae atque alterae scalae *commutatae* sunt (Jug. 60, 7: *ubi* unae atque alt. scal. *comminutae,* qui superstetere, afflicti sunt; „comminutae“ in Donati testimonio a librario corruptum esse videtur in „commutatae“); 6, 520: „uti *animum aegrum* solet, somnus cepit“ (Jug. 71, 2: aegrum animum). Ad Aen. 1, 349 locus, qui multa verba complectitur, Cat. 10, 4, ita ut in optimis Sall. libris legitur („ceterasque *artes bonas*“). Postremo testimonium *ad Aen.* 6, 525 („*libido accensa sic,* ut saepius peteret viros quam peteretur“), quanquam propter immutatum ordinem verborum locus memoriter citatus esse videtur, tamen valet ad confirmandam lectionem „libido“. Libri Sallustii *Cat.* 25, 3 omnes verborum ordinem „*libid. sic accensa*“ exhibent, „*libido*“ P M M^1 M^2 E (m. I) F (m. I) m s r 𝔊 (m. I), „*libidine*“ rel. (supra „libido“ P^4 l). Lectio „libido“ cum Jordano restituenda est, primum quod in tali adumbrata descriptione Sallustius subinde paulo abruptius subjectum variare solet (cf. §. 3—5; 5, 4; Jug. 17, 5; 95, 3), deinde quia librarios in ea re offendentes „lubido“ in „lubidine“ mutasse veri simillimum est, cur „libidine“ mutatum sit, causa afferri non potest. Accedit, quod Sallustius cum verbo „accendere“ ubique accusativum verbi „animus“ eorumque verborum, quae

animi affectiones significent, conjunxit (cf. Cat. 20, 6; 59, 6; Jug. 8, 1; 4, 5; 30, 3; 81, 1; 82, 3; 6, 3; Cat. 23, 5; Jug. 15, 5).

Praeterea Woelfflinus attulit haec testimonia: *Schol. Bern. ad Verg. Georg. II*, 28: alterum alterius *auxilio*[1]) eget = Cat. 1, 7; III, 340 = Jug. 18, 8, qui locus satis multa verba complectitur: tamen negligentius „appellant" (= P^3) pro „vocant" scriptum est; IV, 429 = Jug. 15, 3 (ubi a librario nonnulla corrupta sunt: „Gargitha" pro „Jugurtha"; „anim" pro „animum", „libidinem" pro „libidine"). *Schol. Persii* sat. 2, 61 = Cat. 1, 1. *Schol. Juven.* sat. 8, 138 = Jug. 85, 23; 8, 141 = Cat. 51, 12 („*in* imperio praediti" pro „imp. praed."). *Schol. Cruq.* p. 219 = Jug. 10, 2; p. 263 = Cat. 20, 1; p. 636 = Cat. 1, 7; p. 547: „idem velle *atque nolle* ea demum firma amicitia est" (Cat. 20, 4: „atque *idem* nolle"; „atque nolle" M^2 E T m m^1 m^2 𝔐 𝔖).

Flavius Vegetius Renatus epit. rei milit. I, 4 allegavit ea, quae *Cat.* 7, 4 leguntur. Quem locum Jordanus in editione altera ita scripsit: „Jam primum juventus, simulac belli patiens erat, in castris per laborem *usum militiae* discebat" (plurimi Sall. libri: „per laborem *usu militiam*"; „usum" M^2 m. I; „*militiae*" P T m^2). Conjecturam Jordani probare non possum. Primum enim conferri nequeunt[2]) Caes. b. G. VI, 40, 6 (nullo etiam nunc usu rei militaris percepto), b. civ. III, 84, 3 (quotidiana consuetudine usum proeliorum percipere), nam „usus" ibi de consuetudine proeliorum dictum est („percipere = sich völlig aneignen" Seyffert-Müller, Cic. Lael. p. 162), Cat. 7, 4 cum verbo „discebat" haud apte conjungitur, et parum est dicere, juventutem *per laborem* usum militiae, i. e. *consuetudinem proeliorum* percepisse. Deinde *militiam* majoris momenti ac ponderis et rem eam esse, quam juventus discere et percipere debebat, totus locus (§. 4—7), *usum* ad rationem et disciplinam spectare verba „in castris" ostendunt; cf. Jug. 85, 10—13 (gerere — re atque *usu* prius est §. 12; quae illi litteris, ea ego militando didici §. 13). Tum ex collatione codi-

---

[1]) „*Auxilii* eget" ed. Hag.; cf. Jug. 14, 23; 31, 29; Hist. II, 41, 4 (alienae opis).

[2]) Cur Jordanus Jug. 84, 3 conferri voluerit, non liquet.

cum Vegetii cognoscitur, principalem scripturam fuisse eandem, quae in fere omnibus Sall. libris exstat: „per laborem *usu militiam*" eamque duobus modis depravatam esse (1. per laborem usu militia A, militiā A², militiam M; 2. per laborem *usũ militiae Q, militie* π; 3. per *laboris usũ* militiā δ P; per *laborum usũ* militiā G, per *laboris usum* militiam Giss.). — Equidem ego dubito, an verba „per laborem" inter „in castris" et „usu" supervacanea et glossema ad „usu" ascriptum existimanda sint derivatum ex eis, quae §. 5 leguntur („igitur talibus viris non *labor* insolitus"); in paucis libris etiam inter „simul" et „ac" interpositum est „laboris". Ceterum Vegetius e memoria aut parum accurate locum attulisse videtur; legitur enim apud eum: „*Nam* (ita codices excepto Giss.; „*jam*" C. Lang) *simul ac juventus* belli patiens erat, i. c. p. l. u. m. *discebant* („*discebat*" Giss.), Cat. 7, 4: „*Jam primum juventus, simul ac* belli pat. — *discebat,* magisque in decoris armis et militaribus equis — lubidinem habe*bant*"; cf. Cat. 17, 6; 23, 6.

In **Arusiani Messii** *exemplis elocutionum* hi sexaginta quattuor loci ita ut in plerisque et optimis Sallustii codicibus leguntur: p. 449 (Keil. VII) Cat. 5, 4; p. 450 Cat. 10, 5; p. 451, 7 Cat. 47, 3; 451, 11 Cat. 56, 2; p. 452 Jug. 11, 3; p. 453 Cat. 59, 4; p. 455 Cat. 21, 4; p. 456, 1 („ut prius *verberibus in eos* animadverteretur" Cat. 51, 21; „*in eos verberibus*" V g⁵ 𝔊; verba „prius verberibus" disjungenda non esse patet, quia in eorum conjunctione summa totius sententiae posita est); p. 456, 3 Jug. 35, 5; p. 459, 3 Jug. 6, 1; 459, 4 Jug. 52, 1; 459, 6 Cat. 53, 3; p. 460, 1 Cat. 6, 6; 460, 10 Jug. 31, 2; p. 464, 7 Cat. 40, 2; 464, 18 Cat. 25, 2; 464, 19 Cat. 45, 1; p. 468 Cat. 31, 3; p. 470 Cat. 33, 1 (Expers illa re, Sall. bello Cat. „fama atque fortunis expertes sumus"; Cat. 33, 1: „plerique *patriae* („patriae" optimi et vetustissimi libri; „*patria*" V et plurimi primi et secundi generis), sed omnes fama atque fortunis exp. sumus": apparet Arusiani testimonio lectionem „*patriae*" fulciri; conferenda sunt, quae Fabri et Kritzius ad hunc locum adnotaverunt); p. 473, 20 Jug. 17, 5; p. 474 Jug. 20, 5; p. 477 Cat. 55, 3; p. 480, 4 Hist. I, 41, 11; 480, 19 Hist. I, 48, 5; p. 481 Jug. 31, 20; p. 482 Jug. 30, 3; p. 485 Cat. 8, 3; p. 486, 20 Jug. 39, 1; 486, 24 Cat. 52, 12; 486, 28

Cat. 20, 1; 486, 30 Hist. III, 61, 12; p. 487 Jug. 44, 5; p 488, 9 Cat. 2, 9 („qui *aliquo* negotio intentus"; cf. Non. p. 212; conferenda sunt, quae Fabri ad Cat. 2, 9 et Dietschius comm. p. 100 adnotaverunt; Froehner Philol. XV, 4 p. 591 legi vult „aliquoi"); p. 488, 23 Hist. III, 61, 20; 488, 25 Cat. 52, 3; p. 490, 6 C. 51, 29; 490, 11 Cat. 4, 2; 490, 21 Cat. 7, 6; p. 492 Jug. 49, 6; p. 493 C. 52, 16; p. 494 Cat. 51, 25; p. 495, 14 Jug. 75, 10; 495, 23 Jug. 79, 6; p. 496, 15 Jug. 20, 2; 496, 24 Jug. 57, 1; 496, 27 Cat. 1, 1; 496, 29 Jug. 31, 19; p. 497 Cat. 37, 11; p. 498, 9 Jug. 26, 1; 498, 23 Cat. 57, 2; 498, 28 Cat. 37, 5; p. 499 Cat. 36, 2; p. 500 Hist. III, 61, 8; p. 501, 10 Cat. 11, 1 (propius *virtutem*); 501, 11 Jug. 18, 9; p. 503, 1 Cat. 52, 30; 503, 3 Jug. 6, 1; 503, 6 Jug. 72, 2; p. 505, 2 Jug. 41, 9; 505, 9 Hist. I, 41, 23; p. 507, 6 Cat. 14, 4; 507, 24 Jug. 61, 5; p. 508 Cat. 1, 1; p. 513 Jug. 4, 9. His adjungendum videtur testimonium p. 451, 14 = Jug. 43, 1 (cf. ea, quae Keilius adnotavit). Accedunt decem loci, in quibus nonnulla verba, quae ad illustrandam elocutionem supervacanea visa sunt, grammaticus omisit: p. 451 Cat. 59, 6; p. 459 Cat. 59, 5; p. 461 Jug. 27, 2; p. 472 Jug. 82, 1; p. 476 Jug. 3, 4; p. 486 Cat. 11, 6; p. 499, 2 Jug. 52, 5; 499, 13 Cat. 36, 2; p. 502 Jug. 37, 4; p. 514 Jug. 90, 1 („uter" pro „ager" cod. Parrh.)[1]). — Interdum autem Arusianum memoriter paulo indiligentius Sallustium allegasse complures loci indicant, in quibus aut ordo verborum immutatus sit aut falsa verba illata aut formae verborum depravatae sint: *p.* 481 „imperator Romanis erat" (Jug. 7, 4: Rom. imp. erat); *p.* 486 „*potentia Scauri eos* a vero bonoque impediebat" (Jug. 30, 2: ac maxume *eos potentia Scauri*, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a ver. bon. inp.); p. 477: Humi *nascuntur,* Verg. buc. „et humi *nascentia* fraga", Sall. Cat. „humi depressus", idem Jug. „humi arido atque harenoso[2]) *nascuntur*"

---

[1]) P. 498, 5 legitur: Sall. *Jug.* „cuncta potiendi"; quae in fragmentis Historiarum ponenda sunt (inc. 118 D.).

[2]) *Jug.* 48, 3: „*humi arido atque arenoso*" plerique et ei optumi libri; multi „*humo arida atque arenosa*". Conferenda sunt ea, quae Kritzius ad Jug. 48, 3 et Pratje p. 44 de neutro adjectivi cum genitivis substantivorum conjuncto adnotaverunt.

(Jug. 48, 3 „*gignuntur*“; cf. Prisc. XVIII p. 377; „*nascuntur*“ l); *p.* 490 „principem“ pro „consulem“ (Jug. 36, 2); *p.* 502 „et sua necessaria post illius *negotium ducere*“ (Jug. 73, 6: post illius *honorem ducerent); p.* 450 „neque illi senatus de ullo negotio *abnueret*“ („*abnuerat*“ G P) pro „*abnuere audebat*“ (Jug. 84, 3; subsequitur plusquamperfectum „decreverat“); *p.* 460 „et pericula consueta *haberem*“ (Jug. 85, 7: *habeam*); *p.* 499 „pluris quam remp. fecere“ (Cat. 52, 5: fecistis); *p.* 493: *metuens* illud, Sal. Jug. „*metuens pericula*“ (Jug. 40, 2: *pericula metuentes*); *p.* 513 „quae *primum* ingentes sumptus stupro corporis *toleraverat*“ (Cat. 24, 3: quae *primo* — *toleraverant)*; *p.* 514: *vacuus* ab hac re, idem.... „ab odio amicitia *ira misericordia vacuum* esse decet“ (Cat. 51, 1: — ira *atque* misericordia *vacuos* —). — Dubito, utrum indiligentiae Arusiani an potius errato librarii tribuenda sint, de his mendis: *p.* 451 „habere honeste“ (Cat. 13, 2 „honeste habere“; „hab. hon.“ s [1]); *p.* 458 „agitabantur“ pro „agitabatur“ („agitabantur“ M m[1] h Jug. 41, 7; cf. Hist. I, 9); *p.* 487 „exspectans“ pro „expectas“ (Hist. IV, 61, 19); *p.* 460: *consulit* de hac re, Sal. Cat. „qui de rebus dubiis *consulant*“ („consultant“ Cat. 51, 1; conferenda sunt ea, quae apud Arusianum antecedunt: „*consulo* illi rei, ... Sal. Cat. reip. *consultabant*“); *p.* 477 „*neque vos*“ pro „*neque ego* vos“ etc. (Hist. III, 61, 17). — A librariis corruptum esse Ruhnkenius (in Vell. II 88 p. 365) conjecit hunc locum: *p.* 509 Sciens hujus rei, Sal. „sciens *horum*“ (em. „locorum“, coll. Jug. 85, 46: „*locorum sciens*“; 97, 3). Idem statuendum videtur de testimonio p. 451: Ad et apud confuse ponuntur — — Sal. Jug. „ibi latine, nam *ad* Numantiam loqui didicerat, exclamat“ (Jug. 101, 6 libri Sall. omnes: „*apud* Numantiam“; Sallustium semper „apud“ posuisse, ubi quid in vicinia urbis aut esse aut factum esse significari voluerit, Fabri ad Jug. 20, 1 („apud Numantiam“) et Badstübnerus p. 20 monuerunt): alternis exemplis praepositionum „ad“ et „ante“ librarium, ut „ad“ pro „apud“ scriberet, adductum puto, quia exemplum praepositionis „apud“ praecedit.

Magni sunt momenti nonnulla Arusiani testimonia, quia insolentiores elocutiones atque constructiones servaverunt, quae

in nostris Sallustii codicibus fere evanuere et usitatioribus mutatae sunt: quas grammaticum in suo libro legisse eo magis confidendum est, quod ad usum earum comprobandum verba Sallustii attulit: et eum, cum usum verbi vel constructionis insolentioris exemplis illustrare vellet, accuratissime uniuscujusque scriptoris libros inspexisse pro certo dici potest. Haec testimonia sunt: 1. *p.* 472 Escendo equum, Sal. Jug. „pars equos *escendere*" etc. (Jug. 97, 5 „scandere" (sup. „ascendere") P[1], „ascendere" rel.; conferenda sunt, quae Jacobsius adnotavit). 2. *p.* 481: imperat hac regione, Sal. Jug. „Carthaginienses *pleraque Africa* imperitabant" (Jug. 79, 2 fere omnes libri: „pleraeque Africae"; „pleraque Africa" m. I. P[1], sup. pro var. scr. E, „pleraque africe" p[1]. Kritzius: ablativus loci est, non diversus ab eo, qui obtinet adjectivis „totus, cunctus, reliquus" cum substantivo conjunctis. Cf. Hist. IV, 61, 20: „si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur exercitum". Draeger I §. 222, h. Kühner II §. 79, g). 3. *p.* 492: melior illius pro in illo, Sal. Jug. „rudes cum *belli melioribus* manum *conserere*"[1]) (Jug. 49, 2 „belli" P P[1]; rel. „bello". Sallustium hoc loco „*belli* melioribus" scribere potuisse, quia „melior" opponitur adjectivo „rudes", ita ut idem quod „prudens" (Hist. IV, 61, 10; I, 91) sit, Jacobsius adnotavit. Cf. Jug. 63, 2: animus *belli* ingens, *domi* modicus. Jug. 13, 1 „*bello* meliores" in omnibus libris legitur. Ceterum Sallustium maxime in Historiis liberius atque effusius genitivo usum esse ex ipso Arusiano discimus, qui haec ex eis exempla attulit: p. 453 consilii aeger; p. 455 ipse animi atrox; p. 456 anxius animi atque incertus (cf. p. 487); p. 468 dubius consilii; p. 470, 19 *egregius militiae;* 470, 23 territos animi; p. 475 firmatus animi; p. 480, 4 agitandi inops; 480, 21 ingens ipse virium atque animi; p. 484 animi immodicus; p. 486, 19 servitii insolitum (cf. Jug. 39, 1); p. 488 inquies animi; p. 490 frugum pabulique laetus; p. 495 impotens et nimius animi; p. 503, 4 privus militiae; 503, 14 *belli promptissimos.* Cf. Cat. 7, 6: liberalis; 5, 4: profusus; Jug. 79, 6: nudus; 90, 1: vacuus). 4. *p.* 473: Ferax illo — sic Sal. Jug.

---

[1]) „Conserere" Arusianus indiligentius scripsit pro „consererent".

„*arbore* infecundus“ [1]) (Jug. 17, 5 fere omnes libri „arbori“, pauci „arboribus“ vel „arboris“ vel „arborum“, unus P³ „*arbore*“; „*arbori*“, quod etiam Fronto p. 109 habet, propter similem sonum vocis „pecori“, quae antecedit, ortum esse videtur, simul quia insequens vocabulum litera „*i*“ incipit. Ablativus adjectivum „infecundus“ eadem ratione sequitur qua „liber, vacuus (Hist. I, 101), nudus, expers (Cat. 33, 1), inanis, egenus“ etc. Draeger I, §. 240; Kühner II, §. 80, 5. — Ceterum insigne studium variandae orationis hoc loco cernitur et in collocatione verborum — chiasmus bis usurpatus est — et in constructione adjectivorum: „*frugum* fertilis, bonus *pecori*, *arbore* infecundus“). 5. *p*. 498: Proximus illo, [2]) Sal. Jug. „*proxima Carthagine* („Carthaginem“ P) *Numidia appellatur*“, idem in eodem „*proximi Hispania Mauri sunt*“; *Jug*. 18, 11: „*proxima*“ solus g⁵, „proximae“ g, „*proxime*“ rel.; „*Carthagine*“ solus m¹, sed linea videtur deleta, „*Carthaginem*“ rel.; „*appellatur*“ optimi libri primi et secundi generis, satis multi „*appellantur*“; *Jug*. 19, 4: „*proximi*“ P, „proximae“ μ 𝔐, „proximam“ g², „*proxime*“ rel.; „*hispania*“ m² (sed ad marg. ā), „hispanias“ P s, „hispanos“ p¹ s¹ (corr. „is“), rel. „*hispaniam*“. De attractione pronominis relativi „ea loca, *quae* — *Numidia appellatur*“ cf. Cat. 55, 3 (quod); Jug. 75, 6 (quam); 41, 1; demonstrativi pronominis attractio invenitur Cat. 7, 6; 20, 4; 51, 14; 58, 16; Jug. 31, 15; 85, 30; Hist. I, 48, 12; minus recte conferri puto eos locos, quibus praedicatum non ad subjectum, sed ad appositionem subjecti (Hist. I, 41, 17; I, 48, 12; Cat. 37, 6; Hist. IV, 1) aut in comparatione ad rem, quae comparationi inservit, relatum est (Cat. 25, 3; Jug. 74, 3; 50, 6 ?). Qua ratione ablativus cum adjectivo „proximus“ jungi potuerit, ostenderunt Kritzius et Jacobsius ad Jug. 18, 11; Draeger I, §. 257, 3; Badstübner p. 32. Minor fides quam Arusiani testimonio habenda est *Diomedi*, qui *p*. 410 memoriter negligentius Sallustium citavit ac fortasse duos locos

---

[1]) Subsequuntur haec: Fertilis hujus (rei, Sal. Jug.) „ager frugum fertilis“: quae verba in eadem paragrapho apud Sallustium leguntur.

[2]) Hanc elocutionem praecedit „proximus illi“, sequitur „proximus illum“.

(Jug. 18, 11 et 18, 4: „proximos nostro mari locos") confudit: „Sed et *dativo casui* — dixit — Sallustius: *proxima Carthagini loca*" („proximus" cum dativo constructum est Jug. 78, 2; 61, 2; 18, 4; Jug. 75, 6: „proxumam oppido aquam"; 94, 5: „muro proxumus"; accusativus legitur Jug. 49, 6).

Antiquitus in libris saepius pro litera „*e*" vitiose scriptam esse literam „*i*" docet testimonium Arusiani *p.* 464: *Digredior illi loco,* Sall. Jug. „Numidas quietos neque *colli digredi* animadvertit" (pro „*colle degredi*" Jug. 50, 1: sed „*digredi*" plerique libri, „*degredi*" vetustissimi habent). Dubito, num Sallustio addicendae sint formae „*poteretur*" et „*ludificari*", quae p. 498 et p. 490 apud Arusianum leguntur; *p.* 498 Potitur hujus rei — Sal. Jug. „ut, priusquam legatos conveniret, Adherbalis *poteretur*" (*Jug.* 25, 10 „potiretur" omnes libri, *Nonius* p. 340, *Servius* ad Verg. Aen. III, 278. *Priscian.* XVIII, p. 334. Cf. Neue II, p. 419); *p.* 490 *Ludificor* illum, Sal. Jug. „pacis mora *principem ludificari*" (*Jug.* 36, 2 „*ludificare*" omnes libri; cf. Neue II, p. 294 sq. Jug. 50, 4 „ludificati" passiva vi legitur: verba deponentia saepius Sallustium passiva vi usurpasse constat; Fabri ad Cat. 7, 3; cf. Jug. 114, 2, ubi fere omnes libri „certare", *Diom. p.* 399 „certari"). Certe, cum propter verba „potior" et „ludificor" grammaticus locos Sallustii attulerit, illas formas eum in suo libro legisse satis constare videtur, tametsi locum Jug. 36, 2 memoriter relatum esse vocabulum „principem" pro „consulem" positum indicat.

Cum Arusianum, quamvis alia multa in afferendis Sallustii locis indiligentia peccaverit, ad hoc interdum verba scriptoris perperam interpretatus esse videatur [1]), tamen in constructionibus lapsum aut exempla constructionum commentum esse et eo consilio verba scriptoris adulterasse nusquam effici possit, haud scio an vera lectio *Jug.* 104, 5 cum Kritzio et Linkero restituenda sit e testimonio Arusiani *p.* 476: Gratiae facio crimen meum, Sal. Jug. „*Bocchum* quoniam poenitet, *delicta gratiae facit*" („Bacchum *optimum* poenitet" cod. Parrh.; Keilius con-

---

[1]) Cf. p. 500 = Hist. IV, 62 D., ubi verbum „propinquantes" absolute prolatum esse, accusativum ex alio verbo pependisse puto; p. 485 = Jug. 61, 1 (vid. infra).

jecit legendum esse „Gratiae *facit* crimen meum, Sal. Jug. *Bocchi, quoniam poenitet, delicta gratiae facit*“); Jug. 104, 5 libri „Boccho, quoniam paenitet, delicti gratiam facit“. Nam credibile est, insolentiorem structuram — oportet conferri „lucri facere aliquid“, „arbitrii sui, sui muneris, beneficii sui facere“ — in archetypo librorum secundi generis mutatam esse ab interpolatore secundum locum Cat. 52, 8, ubi „qui mihi atque animo meo nullius unquam delicti gratiam fecissem“ legitur; cf. Hist. III, 63: „quibus senatus belli Lepidiani gratiam fecerat“, qui locus ab Arusiano in eadem pagina 476 paulo ante locum Jug. 104, 5 allatus est.

P. 455 („a quo aberat mons ferme milia XX“ *Jug.* 48, 3; „milia *passuum* viginti“ *Non.* p. 126 et plerique Sall. libri) et *p.* 473 („*viro liberis* satis fortunata fuit“ *Cat.* 25, 2; cf. *Fronto* p. 110; „viro *atque* liberis“ *Prisc.* XVIII, p. 286 et fere omnes libri Sall.) sinceras lectiones Arusianum servasse supra jam diximus. — *Jug.* 61, 1 veram scripturam „*ad* se defecerant“ eum in suo libro invenisse indicant testimonia *p.* 466, 20 et *p.* 485, 23; in fere omnibus Sall. codicibus „*ad* se“ depravatum est in „*ab* se“. Sed in eodem loco Jug. 61, 1 librum, quo Arusianus usus est, vulnus accepisse ostendit testimonium *p.* 485: In his effusus, Verg. Aen. „exciderat puppi mediis effusus in undis“: diligentiores quidam grammatici hoc ita dividi volunt, cum in mediis undis esset, puppi effusus exciderat — —. Sed hanc omnem acutae rationis distinctionem elocutio Salustiana confundit in Jug. bello „ab Zama *discedit in his urbibus* quae ad se defecerant“. Quae grammaticus scribere non potuit, nisi in libro ejus „*et*“ post verbum „disce*dit*“ excidisset; nostri libri omnes habent: „*et* in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit, ceterum exercitum in provinciam — hiemandi gratia conlocat“: eamque veram lectionem esse patet; nam asyndeton locum habet tantum inter secundum et tertium membrum (praesidia inponit, *ceterum* exercitum — conlocat), quae artius cohaerent, quia, quomodo Metellus hiemaverit, exponunt; his oppositum est primum membrum (discedit), quod obsidionem relictam docet. Ad hoc asyndeton quietiori narrationi minus accommodatum est.

Reliqui sunt tres loci. Primum testimonium *p.* 500 (Par cum his, Sal. Jug. „parem cum liberis *tuis* regnique participem fecisti“ = *Jug.* 14, 9) valet ad imminuendam auctoritatem Vaticani, in quo „*tuis*“ deletum est a grammatico memori „usus Romanorum, quo ad „pater, liberi“, alia ejusdem generis nomina pronomen possessivum non adjicitur, nisi contextu flagitatur, scilicet ut tollatur sententiae ambiguitas“: sed in aperto est, quo consilio Sallustius in hac sententia pronomen secundae personae quater posuerit („Hucine, Micipsa pater, beneficia *tua* evasere, ut quem *tu* parem cum liberis *tuis* regnique participem fecisti, is potissumum stirpis *tuae* extinctor sit?“).

Non minoris momenti est alterum testimonium *p.* 459: *Consulo illam rem* — — et Sal. Cat. „*quae* reges atque populi[1]) male *consuluerint*“ (*consuluerunt* G); *Cat.* 51, 4: „*qui* reges“ P P^3 P^4 G B T E M^2 m (ex corr.) p^3 p^6 m^1 m^2 g^1 g^2 g^3 g^4 g^5 g^6 g^7 s s^1 s^2 l r σ μ γ 𝔐; „*consuluerunt*“ V et undecim deteriores libri secundi generis. Dubium non est, quin Sallustius scripserit „*quae* reges“ etc. et librarii „quae“ depravaverint in „*qui*“ propter verba, quae sequuntur: „reges atque populi“ (hac ratione Cat. 3, 5 „ab *reliquis malis moribus*“ pro „ab *reliquorum*“ etc. scriptum est), quia constructionem „quae — consuluerint“ (cf. 52, 35) minus intelligebant. Lectionem „quae“ cum postulat sententia — nam non interest homines male consulentes, sed res male consultas commemorare — tum pronomen „*ea*“, quod summa cum gravitate oppositi membri primum locum obtinet: et patet, singulas partes utriusque membri accuratissime alterius membri partibus respondere: „magna mihi copia est memorandi, quae“ = „sed ea malo dicere, quae“; „reges atque populi“ (i. e. externi, quae significatio saepe in his verbis inest) = „majores nostri“; „ira aut misericordia inpulsi“ = „contra lubidinem animi sui“; „male consuluerint“ = „recte atque ordine fecere“. De conjunctivo modo „consuluerint“ Fabri tam egregie disputavit, ut eum commendare supersedeam: rectissime Anhaltius p. 23 a Vati-

[1]) Verba „*ira aut misericordia inpulsi*“ ut supervacanea Arusianus omisit.

cani correctore propter verbi insequentis similitudinem orationis concinnitatem quandam captatam esse dixit (cf. Jug. 31, 18, ubi V „vobis — illis“ pro „vos — illis“).

Tertius locus est *p*. 453: ago illam rem, Sal. hist. III *„amittendum* morem hunc quem agitis“ *(Hist. III*, 61, 14) Tametsi de verbo „amittendum“ testimonium Arusiani minoris est quam de verbo, cujus gratia locum attulit, tamen nescio an recte atque ordine fecerit Dietschius, qui hoc loco ex Arusiani testimonio contra Vaticani auctoritatem, *Jug*. 31, 25 e Vaticano contra auctoritatem ceterorum librorum verbum „amittere“ recepit pro „omittere“: nam veri simile est pro insolentiore verbo usitatius, non pro usitatiore insolentius substitutum esse. „Ne tantum scelus inpunitum amittatis“ dici posse puto, quia fere est „ne *occasionem* puniendi sceleris *amittatis“;* cf. „rem ininquisitam amittere“ Plaut. Amph. 2, 2, 217 (847). Cum loco Hist. III, 61, 14 oportet conferri „fidem amittere“ Nep. Eum. 10, 2, „amittenda fortitudo“ Cic. Tusc. II, 13, 32 (Kühner); „amisit vitam, at non perdidit (Decius)“ ad Her. IV, 44, 57. Hanc significationem consulto ac sponte negligendi et deponendi prope jam esse puto in loco Sallustii Cat. 33, 5: *„petimus — libertatem, quam nemo bonus* nisi cum anima simul *amittit*“, non in loco J. 66, 1 („quae spe pacis amiserat“).

De **Augustino** pro certo affirmari potest, in *libris de civitate dei* (recensuit B. Dombart, Lips. 1863) omnes, qui allegati sunt, Sallustii locos accurate ab eo e Sallustii exemplari esse exscriptos. Nam primum saepe tam multos hujus historici locos continuat (cf. V, 12), deinde nonnulli loci tam multorum verborum sunt (cf. III, 10; V, 12; I, 5), interdum denique non solum Sallustii verba aperte affert, sed etiam tota ejus descriptio atque sermo prorsus ex Sallustii narratione pendent (cf. totum caput V, 12) — ut dubitari non possit, quin semper Augustino Sallustii liber ad manum fuerit. — In libris de civitate dei Sallustiani loci leguntur: *I,* 5 Cat. 51, 9; *I,* 6 Cat. 9, 5; *II,* 17 Cat. 9, 1; *II,* 18 Cat. 9, 1 (bis); Cat. 5, 9; *II,* 19 Cat. 5, 9; *III,* 2 Cat. 14, 1; 3; *III,* 3 Cat. 6, 1; *III,* 10 Cat. 2, 1; Cat. 6, 3—5; *III,* 14 Cat. 2, 2; *V,* 12 Cat. 7, 6; 6, 7; 7, 3; 53, 6; 54, 4; 11, 1—2 („propius *virtutem*“, ut vetustissimi libri Sall., *Arus., Prisc.*); 54, 6; 52, 19—23; *V,* 19 Cat. 11, 2.

VII, 3 Cat. 8, 1; *VII,* 12 Cat. 11, 3; *IX,* 9 Cat. 1, 2; *XVIII,* 2 Cat. 8, 2; praeterea cf. *III,* 7 ad Cat. 11, 4; *V,* 12 ad Cat. 53, 2—4; *XVI,* 17 ad Jug. 17, 3; *V,* 18 ad Cat. 52, 30; *XVII,* 20 ad Cat. 11, 8 (cf. Trebell. Poll. Claud. 11). — Hi loci (excepta imitatione illa, quae XVI, 17 invenitur) omnes continentur Catilinae capitibus 1—14, 51—54.

Recte atque ordine fecere editores, quod e testimoniis Augustini *II,* 18; *II,* 19 (cf. II, 21) *Cat.* 5, 9 („ut paulatim immutata ex pulcherruma *atque optuma* pessuma ac flagitiosissima facta sit“) verba „*atque optuma*“ receperunt, quae tantum in p^3 p^6 g^4 leguntur (ex pulcerrima *et* optima p^5 g^5 γ; ex pulch. et ex opt. s^1 r; ex opt. atque pulch. s^2; „optima“ in marg. g^7; pessima ex pulch. opt. ac flagitiosissima g^6): ea in plerisque Sall. codicibus librariorum culpa evanuisse facile concedet, qui, quam Sallustius membrorum aequabilitati studuerit, non neglexit (cf. Cat. 2, 5; 3, 3; 41, 2; 20, 11; 7; 8; 6, 7; 7, 4; Jug. 4, 7; 76, 6 fin.; *Cat.* 10, 6: civitas immutata, imperium ex justissimo atque optumo crudele intolerandumque factum)[1]. — Cum hoc loco in contentionis judicium vocari oportet *Jug.* 1, 5 („quodsi hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura *multaque etiam periculosa* petunt, neque regerentur magis quam regerent casus et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent“); ubi post „*periculosa*“ Dietschius verba „*ac pernitiosa*“ eodem jure, quo Cat. 5, 9 „atque optuma“, recepit ex Augustini *epist.* 153, 22: „neque apud ipsos qui magno *studio aliena ac nihil profutura multumque etiam periculosa ac perniciosa petunt*“. In eo, quod verba non nominato Sallustio inserta sunt, offendi non potest, quia ceteris quoque locis, qui in Epistolis et Confessionibus reperiuntur, Sallustii nomen praefixum non est. Porro autem luculente Dietschius Jug. 1, 5 vocem „periculosa“ sententiae non satisfacere monet (cf. §. 4: „ad inertiam et voluptates corporis *pessum datus est, pernitiosa* lubidine paulisper usus“ etc.); sed cum Linkero ex codice γ „pernitiosa“ pro

[1]) Cf. ad hunc locum et ad *Cat.* 52, 19 etiam *Augustin. epist.* 138, 9: „rempublicam, quam ex parva et inopi magnam opulentamque fecerunt“.

„periculosa“ recipere recusat atque recte ex testimonio Augustini locum restituit ad servandam membrorum aequabilitatem: tamen non tam per chiasmum nihil profuturis periculosa, pernitiosa alienis respondere puto quam verba „periculosa ac pernitiosa“ sententiae, quae sequitur: „neque regerentur magis quam regerent casus“ (et verbis „voluptates corporis“ §. 4), verba „aliena ac nihil profutura“ sententiae „eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent“ (et verbo „inertiam“ §. 4). — „*Multumque*“, quod Augustinus et satis multi libri Sall. habent, pro „multaque“ scriptum esse puto ab interpolatore propter „*nihil* profutura“ (alii libri Sall. „multoque“; cf. „quanto studio“).

Sed redeo ad locos eos, qui in libris de civ. dei leguntur. Ex testimonio *V*, 12 cum Dietschio emendari oportet *Cat.* 52, 20: „*si ita esset*“ (plerique libri: „si ita *res* esset“; „res“ om. E m m^2 p p^3 g^1 r 𝔖, sup. lin. T g^7). Nam id suadet non solum Sallustii consuetudo dicendi („ita est“ Cat. 51, 11; Jug. 85, 42; „res ita se habet“ Jug. 53, 8; 85, 23), sed etiam facilius glossema interponi quam vocabulum „res“ excidere potuisse patet.

Cat. 51, 9 Jordanum jure optimo ex Augustini testimonio I, 5 et ex *controvers. in Sall.* 5, 13 („ad ea patienda, quae alteri facere collibuisset“) restituisse puto „matres familiarum pati, quae victoribus *conlubuisset*“ („collibuissent“ fere omnes libri; „collibuisset“ p^5 l g^6; „collibuisset“, sup. „*n*“, M^2 m^2 g^3): primum quia verbum „collibet“ nusquam alibi plurali numero dictum est; deinde vero, quia enuntiatum plurali pronomine „quae“ incipit, in proclivi fuisse patet „collibuisset“ corrumpere in pluralem.

Sequuntur tres loci, quorum veram scripturam neque apud Augustinum neque in Sallustii libris servatam, sed antiquitus corruptam esse puto. — De *Cat.* 52, 20 supra jam expositum est. Nam id, quod Cat. 25, 2 fere omnes libri habent: „genere atque forma, praeterea viro *atque* liberis“, ferri non posse diximus propter Sallustii dicendi usum, qui in enumeratione quattuor vel plurium verborum semel tantum bina verba per „atque“ colligare solet: unum posse conferri locum Cat. 52, 20, ubi omnes libri exhibent: „sociorum atque civium, praeterea

armorum *atque* equorum". Sed ille locus e testimoniis Frontonis et Arusiani emendandus est „genere atque forma, praeterea viro liberis"; hic in suspicionem vocatur testimonio Augustini V, 12: „sociorum atque civium, praeterea armorum *et* equorum": qua discrepantia lectionis, cum accurate Augustinum Sallustii locos exscripsisse confirmari possit, probari puto, hunc locum antiquitus diversis glossematis impletum veramque lectionem esse „sociorum atque civium, praeterea *armorum equorum*".

Cat. 6, 3 („Set postquam res eorum, civibus *moribus* agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur — invidia ex opulentia orta est") merito offendit in voce „*moribus*" R. Sprenger (Jahrb. f. Philol. CXV, 184), primum quia mirum videtur, abstractum inter duo concreta insertum esse, deinde quod ob ea, quae sequuntur, talia enumerari exspectamus, quae invidiam regum populorumque finitimorum excitare potuerint. Hunc locum jam perantiquis temporibus glossematis inquinatum esse docet testimonium Augustini *III*, 10: „*legibus,* moribus, agris aucta"[1]). Quae cum ita sint, collatis similibus locis, quibus de opulentia regum aut urbis dicatur (Jug. 110, 4: arma viros pecuniam; 62, 8; ep. Mithr. 16; Jug. 92, 7; 57, 1; Cat. 52, 20; Jug. 89, 4: muniti non moenibus modo et armis atque viris), aut „moribus" corruptione factum esse ex „*muris*" vel „*moenibus*" puto aut „*armis*" ante „agris" excidisse, „moribus" autem additamentum esse glossatoris, qui ob ea, quae antea narrata sunt (§. 2: genus hominum agreste, *sine legibus,* sine inperio etc.; §. 3: *alii alio more* viventes), condita urbe etiam mores atque leges esse condita exprimendum opinatus sit: quae sententia jam inest cum in eis, quae §. 2 leguntur: „incredibile memoratu est quam facile coaluerint", tum in verbis, de quibus infra dicemus: „ita brevi multitudo dispersa atque vaga *concordia civitas facta* erat"; praeterea mores ac leges, fundamenta civitatis, minus apte commemorari, ubi de auctis opibus reipublicae agatur, manifestum est. Vocabulo „moribus" in nonnullis libris ascriptum esse etiam glossema „legibus" (Jug. 18, 2: neque moribus neque lege aut inperio cujusquam rege-

[1]) „Legibus moribus" membranae Reginenses testante Wassio.

bantur) et glossema „moribus“ veram lectionem exturbasse sicut „legibus“ in Augustini exemplari vocem „civibus“, quae omnino abesse nequit, optime potest cogitari.

Cat. 54, 6 nonnulli libri exhibent: „ita quo minus petebat gloriam, *eo magis illum sequebatur*“ („eo magis sequebatur“), alii: „*eo magis illum assequebatur*“ („eo illum magis assequebatur“), alii: „*eo magis illam assequebatur*“; Augustinus *V*, 12: „*eo illum magis sequebatur*“. Propter hanc discrepantiam pronomen „illum“ vel „illa“ (verbum „assequebatur“, quod omnino ferri non posse Dietschius p. 113 ostendit, e scriptura „ill*a* *s*equebatur“ natum esse videtur) glossema esse pro certo habeo. Accedit, quod pronomina „illum“ aut „illa“ haud apte interponuntur, quia, quod oppositum sit, non habent, sed summa sententiae — quod jam indicat ordo verborum „*petebat* gloriam“ — ex oppositione verborum „petebat“ et „sequebatur“ pendet. Conferri oportet similes aliorum scriptorum sententias, quas Dietschius commemoravit, maxime Plin. ep. I, 8, 14: „sequi enim gloria, non adpeti debet“, praeterea id, quod de voce „sequi“ Fabri adnotavit. Et in aperto est, cur librarii „illum“ aut „illa“ adjiciendum putaverint: offenderunt enim partim, quod „sequi“ absolute prolatum est, partim quod substantivum, quod in antecedenti sententia obliquo casu usurpatum est, tacite pro subjecto infertur. Hoc saepe apud Sallustium fieri supra jam exposuimus; addo nunc nonnulla exempla, primum tria, quae loco Cat. 54, 6 simillima sunt: subaudiendum est enim pro subjecto in enunciato primario substantivum, quod in antecedenti enunciato secundario obliquo casu positum est: Cat. 51, 3 (ubi intenderis ingenium, valet); Jug. 67, 3 (nisi, quia *illi* turpis vita potior fuit, improbus intestabilisque videtur); 14, 13 (quod in familia nostra fuit, praestitit). In enunciato secundario substantivum, quod in enunciato primario obliquo casu usurpatum erat, tacite pro subjecto infertur: Ep. Mithr. 9 (Bithyniam, *Nicomede mortuo,* diripuere, cum filius Nysa, quam reginam *appellaverat,* genitus haud dubie esset); Cat. 19, 1 (missus est, adnitente *Crasso*, quod eum infestum inimicum Cn. Pompejo cognoverat); 40, 5 (propinqua erat); 46, 5 (praetor erat); Jug. 55, 1 (cognitis *Metelli* rebus, ut — *gereret*); 86, 3 (per ambitionem *consulis* —, quod ab eo genere *celebratus*

auctusque erat); 20, 5 (quam bellum sumere, quia temptat*um* — secus *cesserat*); 1, 1 (*de natura sua* —, quod inbecill*a* — *regatur*).

De testimonio *XVIII*, 2 (*Cat.* 8, 4) infra pluribus dicam.

Ad extremum haec duo vitia, quae in Augustini exemplari fuisse videntur, commemoranda sunt: 1) „paulatim *mutata*" *Cat.* 5, 9 (= p g m[2]) pro „paulatim *im*mutata" (cf. Cat. 10, 6; 2, 5; 31, 1); *II*, 18; *II*, 19; 2) „sicuti ego *existimo*" *Cat.* 8, 2 (= T et complures deteriores secundi generis libri) pro „aestumo"; *XVIII*, 2.

Venio ad paucos illos locos, qui *in reliquis libris Augustini* leguntur. Horum quattuor ita ut in plerisque Sall. codicibus scripti sunt: Epist. *(ed. III. Veneta)* 138, 9; 10 = Cat. 9, 5; 138, 16 = Cat. 11, 6; 167, 7 = Cat. 5, 3; *de rhet. p.* 13 (ed Crecel.) = Cat. 14, 2; praeterea cf. *Ep.* 166, 14; *Conf. IV*, 10 ad Jug. 2, 3; *Confess. II*, 5 ad Cat. 5, 7. — *Ep.* 167, 6 legitur: „et illud ut innocentibus det astutiam. Quanquam et apud illos Romanae linguae disertissimus dixerit *neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutia deerant*, astutiam ponens in bono" (Cat. 26, 2 „*astutiae* deerant"; „astutia" s[2]; „deerat" s[2] M[2]). Singularem numerum „*astutia*" Augustinus in suo libro invenisse videtur, quia postea „*astutiam* ponens" scripsit; pluralem „astutiae" veram esse lectionem ex verbo „deerant" cognoscimus, nam si singularia substantiva particulis disjunctivis conjuncta sunt, semper apud Sallustium singularis praedicati invenitur. De substantivis abstractis plurali numero a Sallustio dictis cf. *Anschütz, selecta capita de syntaxi Sallust.* — De testimonio *Conf. II*, 5 (Nam de quo dictum est vecordi et nimis crudeli homine qui *gratuito potius malus atque crudelis erat*, praedicta est tamen causa *ne per otium* inquit *torpesceret manus aut animus*) in medio relinquendum est, „torpesceret" utrum scripturae mendum sit an Augustinus id in suo exemplari legerit; *Cat.* 16, 3 tantum quinque deteriores libri II. fam. „torpesceret", reliqui pluralem exhibent. — Ex testimonio *Ep.* 138, 16 (longe antequam Christi nomen eluxisset in terris, dictum est: *O urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit*), quanquam e Sallustio Augustinum

hausisse apparet[1]) — pergit enim: „In libro etiam belli Catilinae . . . . idem nobilissimus historicus“ — tamen effici nequit, eum „*o* urbem“ in suo libro legisse: nam et illum, qui hunc sequitur, et alios locos in Epistolis et Confessionibus (Ep. 27; 43; 153; Conf. II, 5; cf. de civ. dei V, 12) quodammodo ipsius compositioni verborum aptavit; *Jug.* 35, 10 in fere omnibus libris „*o*“ deest („*o* urbem“ P^1 G μ; „*o*“ sup. lin. m^1 m^2); quanquam id facillime ante „urbem“ excidere potuisse concedo.

Cat. 55, 6 ex imitatoribus ac testimonio Augustini *Ep.* 16, 2 („dignum moribus factisque suis *exitum* maculati repererunt“) restituendum esse „*exitum vitae*“, quod in paucis libris est (E p^5 g^4 g^5 g^6 g^7, „exitium“ rel.), satis constare videtur; cf. Pratje, quaest. Sall. p. 56; Vogel p. 49; pars II. p. 444. Saepe in libris „exitum“ et „exitium“ commutata sunt; illustre exemplum ex Hegesippi codice Cassellano attulit Vogel (I, 35, 5: *hunc exitium* tulit). Sed tamen, cum in Augustini testimonio „vitae“ absit (cf. Sulp. Sever. I, 51, 2: „dignum se exitum tulit“), fortasse conjicere licet, veram esse lectionem „*exitium invenit*“, „exitium“ corruptum esse in „exitum“ ac „vitae“ glossema esse ascriptum. —

De testimonio *Ep.* 153, 22 supra jam diximus.

Reliquus est locus *Ep.* 138, 10: „Quid est autem civitas, nisi multitudo hominum in quoddam vinculum redacta concordiae? Apud eos (scil. auctores Romanos) enim ita legitur: *Brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat*“. Verba „brevi — facta erat“ (vel facta *est*“) praemisso vocabulo „*ita*“ *Cat.* 6, 2 in paucis codicibus (cf. var. script. apud Dietschium; Jordan. Herm. I, p. 245) exstant post sententiam „Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes, incredibile memoratu est quam facile coaluerint“, in ceteris desunt. Ea verba ab lectore aliquo satis docto ex Augustini epistola excerpta et Cat. 6, 2 ad marginem ascripta, tum a librariis illata esse, cum per se veri simile non est, tum propter vocabulum „*ita*“, quod in illis Sallustii libris omnibus exstat, apud Augustinum

[1]) Cf. Liv. Epit. LXIV.

abest. Totam sententiam „*ita* — *facta erat*" in Sallustio Cat. 6, 2 fuisse, in plurimis libris lacunam exstare[1]) Rothius jam (Mus. Rhen. IX, p. 632 sq.) et Jordanus (l. c.) argumentis confirmaverunt. Quod Sallustii nomen in Augustini loco praefixum non est, offensioni esse nequit. Nam in eadem epistola et antecedunt et sequuntur complures aliae sententiae ex Sallustii Bellis non nominato scriptore petitae (cf. 9; 10 = Cat. 9, 5; 16 = Jug. 35, 10; Cat. 11, 6); et omnino in Epistolis et Confessionibus excepto uno loco Ep. 138, 16 verba Sallustiana neque nomine Sallustii neque titulo libri addito inserta sunt. Maximi vero momenti, ne quis credat, verba „*apud eos enim ita legitur*" de Sallustio dicta esse non posse, est locus Ep. 167, 7: „Catilina, ut de illo *scripserunt, qui* nosse potuerunt, frigus sitim famem ferre poterat eratque *patiens inediae, algoris, vigiliae, supra quam cuiquam credibile est*" (= Cat. 5, 3). Verba „ita — facta erat" Sallustianae orationis speciem prae se ferre, nemo infitiabitur. Et maxime quidem mihi plusquamperfectum „facta erat" ex Sallustii dicendi genere esse videtur: saepe enim Sallustius plusquamperfectum ita usurpat, ut jam intuens insequens tempus tacite ad hoc referat factum plusquamperfecto expressum; cf. Cat. 28, 3; 56, 2; Jug. 77, 3; 7, 4 (ea res longe aliter evenit. Nam Jugurtha — in tantam claritudinem *brevi pervenerat*, ut etc.); Kritz. ad Cat. 24, 1; Fabri ad Cat. 18, 6. Postremo, quod gravissimum est, sententiam illam haud bene abesse posse ostendit Jordanus ea de causa, quia *civitatem factam esse* ex multitudine soluta ac varia necessario dicendum fuit: tale quid desideratur ob ea, quae antecedunt (§. 1: qui — vagabantur, — sine legibus, sine inperio, liberum atque solutum; §. 2: dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes). Cf. Hist. IV, 61, 17 („convenas — conditos"). Etiam de voce „dispersa" cum Jordano consentio: haec enim lectio e testimonio Augustini recipienda videtur (cf. Jug. 41, 6; ubi cum adjectivo „dispersus" junctum est „solutus", quod ipsum in Catilinae cap. 6, §. 1 legitur), non ex paucis illis Sall. libris

---

[1]) Facillime fieri potuisse, ut librarius a „coalue*rint*" oculis aberraret ad „facta *erat*", obiter moneo.

„*diversa*", quod pro „dispersa" ut scriberent, librarii verbis eis, quae praecedunt: „*dispari* genere, *dissimili* lingua" etc., adducti esse videntur. Haud recte autem Jordanus hunc locum comparavit cum Cat. 7, 3; Jug. 40, 3, Rothius cum Cat. 15, 4; 61, 6; Jug. 84, 3; nam verba „ita brevi — facta erat" afferunt non causam rei ante commemoratae, sed id, quod ex ea consequitur („concordia" fere idem est quod „coaluerint"). Huic loco simillimi sunt Jug. 45, 3; 63, 3: „stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: *ita* inter artis bonas integrum ingenium *brevi* adolevit".

De particula „*ita*" pluribus dicendum est in quaestione de loco *Cat.* 8, 2—3, quem ex Augustini (de civ. dei XVIII, 2) et *Hieronymi* (vita S. Hilarion. 1, vol. II, p. 13) testimoniis ita scribi oportet: „Atheniensium res gestae, sicut ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, *qui fecere* (Sall. libri plerique: „qui *ea* fecere"; „ea" om. p^3 s^1 l), virtus tanta habetur, quantum *eam* („eam" F g^6, rel. „*ea*") verbis potuere extollere praeclara ingenia". De hoc loco accuratissime disputavit Ungermann (Bemerkungen zu Sallust; Rheinbach, Progr. 1878), qui lectiones „qui *ea* fecere" „quantum *ea*" retineri vult. At „qui ea, sc. Atheniensium facta, fecere" ferri nequit; Jug. 31, 10; 26 comparari non possunt. Recepta igitur lectione „*qui fecere*" quin „quantum *eam*" quoque legendum sit, dubium non est. Has lectiones in suo exemplari invenisse patet etiam *Flavium Vopiscum* (vit. Probi c. 1: „certum est, quod Sallustius Crispus, quodque M. Cato et Gellius historici sententiae modo in litteras rettulerunt: *omnes omnium virtutes* tantas esse, quantas videri *eas* voluerint, qui uniuscujusque facta descripserint"); sed idem ei accidit, quod Dietschio aliis, ut perperam sententiam interpretaretur singulare exemplum per particulam „ita" ad omnes transferri existimans. Nam exploratis omnibus exemplis Ungermannus docuit, nusquam apud Sallustium per particulam „*ita*" ad id, quod de una re dictum est, adjungi sententiam, qua dictum illud ad omnes transferatur, sed *a*) aut per „ita" adjungi sententiam, quae ex sententia generali con-

sequitur et ipsa generalis est (Cat. 1, 7; 2, 6; 51, 13), aut *b*) id, quod ex eis, quae de una re dicta sunt, consequitur vel efficitur, sed tantummodo ad unam illam rem pertinet (Cat. 28, 3; 38, 1; 51, 31; 51, 34; 54, 6; 55, 6; 61, 9; Jug. 25, 3; 31, 14; 36, 2; 41, 4; 5; 9; 44, 2; 45, 3; 55, 4; 59, 3; 63, 3; 64, 5; 67, 2; 69, 3; 73, 7; 74, 1; 78, 3; 79, 9; 80, 7; 85, 11; 43; 98, 5; 101, 3; or. Phil. 18; or. M. 27; *or. Cottae* 7; nonnulla exempla a me inserta sunt, quos Ungermannus omisit; adjunxit is quattuor locos, quibus „ita" cum participio conjungendum ac fere idem est quod „hoc modo": Jug. 28, 3; 34, 2; 60, 6; 111, 4; cf. Cat. 45, 1; Jug. 56, 3; 79, 6; 97, 5; 53, 3). Ab his diversi sunt ei loci, quibus per „ita" talia inferuntur, quae valeant ad illustrandam sententiam antecedentem: Cat. 15, 4; 61, 6; Jug. 99, 3; haud recte U. Jug. 55, 4 huc refert, item Jug. 81, 3; 88, 4 (ita = si id fieret); cf. Jug. 22, 5 (ita = hoc responso dato); 50, 6; 62, 5; ep. Mithr. 14 (ita = quae cum ita essent), quibus locis Sallustius uno verbo „ita" ea, quae ante dixit, complectitur; sententia particula „ita" incipiens ea, quae antecedunt, colligit Jug. 65, 5; 72, 2. — Apparet igitur non solum ex oppositione „*At populo Romano* numquam ea copia fuit" (§. 5), sed etiam e Sallustii dicendi usu verba „ita eorum, qui fecere — praeclara ingenia" dicta esse de Atheniensibus. Fortasse dixerit quispiam, hanc esse tautologiam. Is primum consideret, „virtutem" non idem esse atque „facta" (cf. Ungerm. p. 6), ad hoc in eis, quae antecedunt („per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur"), gloriam Atheniensium et ceterorum populorum comparari, nunc perpendi virtutem auctorum rerum et merita scriptorum [1]). Deinde conferri oportet Jug. 63, 3; 45, 3; Cat. 6, 2; Jug. 31, 14; 55, 4; 85, 11, quibus locis per „ita" non tam nova sententia infertur quam ea, quae antecedit, amplificatur.

Supra jam commemoratus est locus *epist.* 137, 14: „Quid ergo fiat hominibus, qui minima contemnunt, majora non credunt? Reddita vita defunctis ideo non creditur, *quia alii fecerunt* et parum est deo. Caro propria de virgine creata

[1]) De contentione auctoris rerum et scriptoris cf. §. 5; Cat. 3, 1—2. Eisdem locis etiam verbum „facere" absolute prolatum invenitur.

et a morte in aeternam vitam super coelos levata, ideo non creditur, *quia nemo fecit* et competit deo. Ac per hoc *quae sibi quisque facilia non factu sed captu putat, aequo animo accipit, supra ea veluti ficta pro falsis ducit*" (Cat. 3, 2: *facilia factu putat*). Ipsius Augustini verba ostendunt, causam non fuisse, cur Sallustii locum mutaret, quin etiam verba „facilia *non* factu, *sed captu*" minus convenire ad Augustini locum; praeterea nusquam talia ab eo Sallustii verbis immista sunt: apparet igitur librum, quo Augustinus usus et, hoc loco interpolatum fuisse.

Praeter locum Cat. 8, 4, de quo modo diximus, **Hieronymus** exscripsit Cat. 1, 2 (ter); 11, 3; Jug. 3, 3 (apud Hieronymum „se" ante „fatigando" omissum est sicut in P[1]; Dietsch. comm. p. 73), imitatus est Cat. 3, 2; Jug. 10, 6; 18, 2 (locus Hieronymi confirmat lectionem „*quas* nox coegerat sedes habebant"; cf. Sulp. Sever. I, 15); 18, 8; 19, 2; 48, 3 („humi arido atque arenoso"); 63, 6; 78, 3; 89, 7; 92, 5. Loci Hieronymi a Dietschio et Woelfflino adnotati sunt.

Agroetius quattuor locos Sallustianos attulit: p. 117 (K. VII) = Cat. 52, 5; p. 122 = Cat. 19, 5; testimonium, quod legitur *p.* 119, 16 („ita Sallustius *obprobrii gratia*") ad Cat. 23, 1 („*probri* gratia") pertinere et negligentius e memoria conscriptum esse videtur, item *p.* 119, 24: „Sallustius bello Catilinario: *optimum quemque in primam aciem subduxit*" (Cat. 59, 3: opt. quemque *armatum* in prim. ac. *subducit*).

Ex **Cledonii** testimoniis octo cum plerisque et optimis Sall. codicibus congruunt: p. 59 (K. V) = Jug. 43, 1; p. 64 = Jug. 1, 1; p. 72, 7 = Jug. 106, 4; p. 72, 10 = Cat. 5, 4; p. 73 = Cat. 51, 15; p. 74 = Cat. 2, 1; p. 76 = Cat. 36, 2; p. 78 = Cat. 36, 2; unum indiligentius e memoria scriptum est: *p.* 42 „bella atque paces *exercebant*" (Jug. 31, 20: — *bella atque paces*, postremo divina et humana omnia penes paucos erant; Cat. 9, 2: jurgia discordias simultates cum hostibus *exercebant*).

Phocas p. 436 (K. V) „quaesere" apud Sallustium legi testatur.

Adjungo haec testimonia, quae apud Keilium leguntur: *Augustini regulae* V, p. 519 = Jug. 1, 1. *Fragm. Bobiense*

de nom. et pron. V, p. 555: „duobus *senati consultis*“ (pro „d. s. *decretis*“; Cat. 36, 5; „senati“ = P P[1] E, Charis. p. 22, ex Char. arte gram. exc. p. 539). *Albini orthographia* VII, p. 307 = Cat. 18, 8: „pro *curia signa* (pro „signum“) sociis dare“. Cf. *Fragm. Bobiensia* VII, p. 542 ad Cat. 1, 3; 1, 6.

Fulgentius Vergil. contin. p. 147 (Muncker): „*nam* (pro „sed“) nostra omnis vis in animo et corpore sita est“ (Cat. 1, 2). *Inc. auct. or. gent. Rom.* c. 3 p. 26 Schrot. = Cat. 6, 1.

Reliqua sunt testimonia **Prisciani** (Anhalt. p. 30 sqq.). Eorum undequinquaginta cum plerisque et optimis Sall. codicibus consentiunt: *inst. gram.* III, p. 95 (*Keil. II*) *Jug*. 100, 2; p. 98 *Jug*. 100, 2 (pro „dextimos“ satis multi libri Sall. „extremos“; in utroque loco apud Priscianum „Mallius“ pro „Manlius“); V, p. 147 Jug. 89, 7; VII, p. 199 Cat. 43, 2; p. 310 Cat. 12, 4; p. 340 *Cat.* 31, 7; p. 354 *Cat.* 31, 7; p. 358 Cat. 1, 1 („*omnis* homines“); VIII, p. 393 Jug. 108, 3; p. 404 Jug. 56, 3; (XI, p. 575 Cat. 51, 15); XIV (K. III), p. 44 Cat. 2, 8 („existimo“ R D cum parte codd. Sall.); p. 46 Jug. 5, 3; p. 49 Cat. 20, 10; XV, p. 66 Jug. 81, 2; p. 69 Cat. 11, 6; p. 73 Cat. 36, 2; p. 85 Cat. 5, 4 („*eloquentiae*“); (p. 92 Cat. 51, 15); XVI, p. 103 Cat. 51, 15; (XVII, p. 107 *Cat.* 1, 6); XVII, p. 184 Cat. 56, 5; p. 188 *Cat.* 36, 4 („condemnatis“); XVIII, p. 217 Cat. 5, 4; p. 226 *Cat.* 1, 6; p. 273 Cat. 51, 25; p. 281 *Cat.* 40, 2; p. 288 *Cat.* 1, 6; p. 292, 8 Cat. 11, 6 („propius virtutem“); p. 292, 9 Jug. 18, 9; p. 304 Cat. 21, 4; p. 307, 5 *Cat.* 51, 29; p. 307, 9 *Cat.* 40, 2; p. 310 Jug. 88, 4; p. 312 Jug. 11, 3; p. 318 Jug. 87, 4; p. 320 Cat. 13, 2; p. 321 Cat. 35, 3; p. 334 Jug. 25, 10; p. 341 Cat. 11, 7; p. 343 *Cat.* 36, 2; p. 353 Jug. 22, 1; p. 348 Cat. 36, 4; p. 354 *Cat.* 36, 2; p. 358 *Cat.* 51, 29; p. 370 Cat. 1, 1; p. 377 Jug. 48, 3 („humi arido atque arenoso“); *de fig. num.* p. 414 Cat. 6, 2; *inst. de nom. et pron.* p. 455 Cat. 52, 5. Accedunt quattuor loci, in quibus verba ut supervacanea omissa sunt: *inst. gram.* (V, p. 193 Cat. 51, 25); XIV, p. 26 Jug. 14, 3 („*secundum ea* uti debitis uterer“; multi libri Sall. primi et secundi generis „*sed* ea“ pro „secundum ea“) p. 49 Cat. 18, 8; XVIII, p. 305 Cat. 17, 2. — Praeterea cf. V, p. 147, 19 („Suthul“ Jug. 37; „Muthul“ Jug. 48, 3); p. 147, 21 („oppidum Suthul“ Jug. 37, 3);

VI, p. 201, 12 („Mulucha"; „Muluccha" B D H; Jug. 19, 7; 92, 5; „Turia" Hist. II, 96, 6); p. 201, 17 („Capsa" J. 91, 3; „Thala" 75, 10; „*Tirimida*" = γ Jug. 12, 3, plerique libri Sall. „Thirmida"); VII, p. 323 („Volux" Jug. 105, 3); *part. XII vers. Aen.* p. 497 („Bellienus" Jug. 104, 1; cf. ea, quae Jordanus adnotavit). — Cum paucissimis Sall. codicibus veram lectionem Priscianum servasse supra jam diximus: VI, p. 258 (Cat. 53, 1 „*senati*" = Char. p. 143; Don. ad Ter. Hec. III, 2, 21), XV, p. 66 (Cat. 40, 5 „*ab* Roma" = Prob. inst. art. p. 150; Aud. p. 355; Serg. in Don. p. 511); praeex. p. 433 („*transiere*" Cat. 2, 8 = Non. p. 284); accedit locus *XVIII, p.* 285: „neque *plebi militia volenti* putabatur"; *Jug.* 84, 3 plurimi libri: *plebe militiam volente;* cf. ea, quae Fabri ad hunc locum adnotavit; Jug. 100, 4: „uti militibus — labos volentibus esset". —

Etsi ipsius Prisciani verba, quae *X, p.* 527 leguntur (Sallustius in Jugurthino: „et omnem *aetatem* Arpini altus"; *in quibusdam autem codicibus etiam „alitus" invenitur*), plura Sallustii exemplaria eum inspexisse et attente scripturas legisse ostendunt, tamen insignis in afferendis verbis Sallustii indiligentiae ac crimine memoriter citandi liberari non potest. Testis est ipse hic locus (*Jug.* 63, 3), ubi „aetatem" pro „pueritiam" posuit: sequuntur enim apud Sallustium verba „ubi primum *aetas* militiae patiens fuit" („*alitus*" pro „altus" in M² et duodecim secundi generis libris est). Testes sunt hi loci: *XVIII, p.* 370 „cum domos atque villas *videas* in urbium modum exaedificatas" (Cat. 12, 3 „*cognoveris*"); *X, p.* 530 „simul gladium sanguine oblitum *ostentans*" (Jug. 101, 6 „ostendere"). Testes graves sunt loci alias aliter relati: 1. *Cat.* 2, 9 *XVII, p.* 158; *XVIII, p.* 287 „verum enim vero is demum mihi vivere *atque* frui anima videtur" ita ut in libris Sall.; *XVI, p.* 102 „et" pro „atque"; *XVIII, p.* 236 „*ac*" pro „atque". 2. *Cat.* 11, 8 (de quo loco supra jam exposui) *XVI, p.* 99: „*ne*" quoque in eadem invenitur significatione. Sall. in Catilinario: „quippe secundae res sapientium animos fatigant, *ne* illi corruptis moribus victoriae temperarent" ita ut in plerisque et optimis Sall. codicibus; *part. XII vers. Aen. p.* 503: „Dum" — — est tamen etiam pro conjunctione repletiva —

et „*nedum* illi corruptis moribus victoriae temperarent“: manifestum est, illic, ubi plenior locus allatus est, grammaticum de scripto citasse, hic memoriter falsa protulisse. Quid? quod saepius Priscianum complures locos Sallustianos memoria confundentem manifesto deprehendimus? Cf. *XVIII, p.* 328: Sallustius „*sed quoniam tanti viri nos tempus admonuit*“ (*Jug.* 95, 2: *sed quoniam nos tanti viri* res *admonuit;* Cat. 53, 6; *Cat.* 5, 9: *quoniam* de moribus civitatis *tempus admonuit*); *XV, p.* 67: Sallustius in Jugurthino „*cetera haud facile conperta narraverim*“ (*Jug.* 17, 2: de eis *haud facile conpertum narraverim; cetera* quam paucissumis absolvam); *XV, p.* 73 ubi verbis „*haec ubi Romae comperta sunt*“, quae *Cat.* 36, 2 leguntur, praescripsit „Sallustius in *Jugurthino*“, quia in mentem ei venit similis locus *Jug.* 39, 1: „Sed *ubi ea Romae conperta sunt*“. Eodem referenda mihi videntur haec testimonia: *III, p.* 101 „*postquam reguli in unum convenere*“ (*Jug.* 11, 2: „*Postquam* illi more regio justa magnifice fecerant, *reguli in unum convenerunt*“; *Cat.* 6, 2: „Hi *postquam in una* moenia *convenere*“; testimonio Prisciani, qui propter diminutivum „reguli“ Sallustii verba attulit, temere credentes Fabri et Anhaltius p. 34 haud recte judicaverunt, Jug. 11, 2 restituendum esse „*convenere*“, quod libri g^6 (ex corr.) et p^1 („convenere in unum“) habent; quanquam voculam insequentem „ut“ ad mutationem facillimam librarios inducere potuisse concedo); *XVIII, p.* 296: οὔτ᾽ ἐνηλλαξάμην ἀντὶ ταύτης οὐδὲν. Sallustius in Jugurthino „pro metu repente gaudium *mutatur*“, id est „metus gaudio mutatus est“ (*Jug.* 53, 8: „Igitur pro metu repente gaudium *exortum*“; ubi „mutatur“ pro „exortum“ e Prisciano recipientes Jordanus et Anhaltius perperam fecisse videntur. Anhaltius p. 35 omne enunciatum praesente historico structum esse monet, sed non vidit verba „pro metu repente etc.“, universe dicta esse, ea, quae sequuntur, singula persequi; ad hoc omissa copula — „exortum *est*“ plerique secundi generis libri — glossatorem non sapit, sed e Sallustii usu dicendi est, praesertim ubi cum quadam gravitate ac vigore narratur. Priscianum plures locos *Jug.* 53, 8; 83, 1 („incerta *pro* certis *mutare*“); 38, 10 confudisse pro certo habeo. *Jug.* 38, 10 plerique et optimi libri habent; „quae quanquam gravia et flagiti plena

erant, tamen, quia *mortis metu mutabantur*, sicuti regi lubuerat, pax convenit" (pro „mutabantur" in compluribus deterioribus variae glossae sunt). Ea retineri non possunt. Nam quae in illa scriptura usurpatur significatio verbi „mutare" — „nancisci" vel „consequi", nos eintauschen — apud Sallustium duobus tantum locis invenitur: Jug. 85, 10 („num id mutari melius sit"); 83, 1: in hoc exemplo id, quod missum fit vel datur, per praepositionem „pro", in illo omnino non additum est; ablativi nullum exemplum exstat. Immo ubique apud Sallustium in verbo „mutare" cum accusativo et ablativo juncto — sive de permutatione mercium sive de rerum ac conditionum mutatione dicitur — significatio „missum facere" vel „dare" inest atque accusativus id, quod datur vel missum fit, ablativus rem, quae accipitur, exprimit. Dietschius igitur „mortis metum *intuebantur*" scripsit, at dici potuit de Romanis ferro et fame clausis „mortem intuebantur", sed nullo pacto „mortis metum intuebantur". Id, quod Jordanus olim conjecit, „nutabant", sententiae non sufficit, potius dicendum erat, Romanos mortis metu *impulsos* esse, ut graves ac turpes conditiones acciperent. Gehlenii conjecturam „*metiebantur*" simili loco Cat. 31, 2 non commendari, sed refutari Eussnerus (Würzb. Festgr. p. 192) ostendit. Cum ipso e Tacito emendare „mortis metu *huc* mutabantur" dubito [1]), quamvis maxime omnium ea conjectura placeat. Ipse olim tentavi „quia mortis *metus vita* (vel „salute") *mutabatur*" (cf. 39, 1; 67, 3). Sed quanquam Priscianum verbum „*mutare*" — „quia mortis metu" an „quia *pro* mortis metu mutabantur"? — hoc loco legisse satis constare videtur, tamen reputandum erit, nonne pro eo aliud verbum Sallustius scripserit et antiquitus hic locus corruptus sit. Fortasse restituendum est tale quid: „quia mortis metu *agitabantur*" (cf. J. 25, 6; Tac. Agr. 16) aut „quia mortis *metus moderabatur*" (cf. J. 73, 4: in utroque magis studia partium quam bona aut mala sua moderata; C. 51, 25). — Dubitaverim an etiam in his testimoniis complures loci Sallustiani a Prisciano confusi sint:

[1]) In his omnibus emendationibus quod ei, qui in enunciatione causali „quia etc." subjectum sunt (Romani), satis procul (§. 7) commemorantur, offensioni esse nequit. Cf. ea, quae supra attuli.

XVIII, p. 320 „Sedeo in monte“ et „in montem“ et „monte“ et „montem“ — — Sallustius in Jugurthino: „Jugurtha extenuata suorum acie *montem insedit*“ (*Jug.* 49, 1 legitur: „Igitur *in eo colle* — Jug. ext. suorum acie *consedit,* — ipse propior *montem* cum omni equitatu et peditibus delectis suos collocat“; *Hist. I,* 9: „plebes — armata *montem* sacrum atque Aventinum *insedit*“; in libro, quo Priscianus usus est, glossema „montem insedit“ pro verbo „consedit“ irrepsisse, cum antecedat „*in eo colle*“, minus credibile videtur, quanquam verba, quibus Sallustius illam regionem descripsit — 48, 3: „ex eo (sc. monte) medio quasi collis oriebatur“ — fortasse ansam interpolandi dare potuerunt et duo Sall. libri similia praebent[1]). Vocabulum „suorum“ ab libris non admodum suspectum — „acie suorum“ P^4 s^1 s^2 l, „sue ac.“ P^2, „acie“ s. l. B, „suorum“ om. p, „suorum ext. ac.“ σ — in suspicionem vocatum est a Dietschio comm. p. 80; dubitaverim, an vitiose derivatum sit e verbis „ipse — *suos* conlocat“. Infra alii loci enumerabuntur, quibus Priscianus eadem glossemata, quae nostri libri omnes aut plerique exhibent, legisse videatur); *VI, p.* 243: invenitur etiam „plebēs plebĕi“ Sallustius in I historiarum: „*plebei tribuniciam potestatem*“ (nam „plebs plebis“ facit genetivum). *Hist. I,* 48, 14 Vaticanus habet: „concordiae gratia *tribuniciam potestatem* restitui, ex qua omnes discordiae accensae“; si ad hunc locum testimonium Prisciani pertineret, „plebei“ dativus esset: sed is non solum superfluus (cf. Cat. 38, 1), sed etiam minus accommodatus ad hunc locum videtur propter verba, quae opposita sunt: „ex qua omnes discordiae accensae“, quibus de tota civitate cogitetur[2]); quae cum ita sint, grammaticum memoriter citantem plures locos confudisse puto („tribunicia potestas“ saepius apud Sallustium, Hist. III, 61, 15 „tribunos *plebei*“ legitur).

Cum ne de eis quidem verbis, quorum causa locum allegat, Prisciano satis credi posse appareat, recte atque ordine

---

[1]) „Montem vel in concedit“ P^3, „consedit“ sup. „vel in montem“ B: haec glossemata e testimonio Prisciani illata esse videntur; Brentano p. 22.

[2]) Cf. E. de Leutsch. Philol. XXI, p. 19.

fecit Jordanus, quod *Cat.* 49, 1 lectionem librorum omnium „*potuere*" retinuit contra testimonium Prisciani *X, p.* 539, quem e memoria indiligentissime Sallustium citasse patet. Legimus enim apud Prisc. X, p. 539: „queo quivi" vel „quii" — — Sallustius in Catilinario „*sed* neque pretio neque gratia *inpelli quivit*" [1]), Cat. 49, 1: „Sed *eisdem temporibus Q. Catulus et C. Piso* neque — *Ciceronem inpellere potuere*" („potuerunt" P[3]): cum paulo post §. 4 „*inpellere nequeunt*" legatur, haud scio an hos duos locos grammaticus memoria confuderit (Jug. 58, 3 „*depelli* quiverunt"). Sed testimonium Prisciani et locus imitatoris Septimii I, 18 (Pratje p. 49) valent ad comprobandam emendationem Dietschii, qui, cum plerique libri Sall. „*neque precibus* neque gratia neque precio" habeant, in recentiore primi generis familia optimisque secundi codicibus ordo verborum immutatus sit, verba „neque precibus" ut glossema[2]) ejecit, primum quod „preces" vocabulo „gratia" continentur, deinde quia „gratia" Sallustius non conjungere solet nisi cum substantivis „pretium" vel „pecunia" (Cat. 52, 23; Jug. 16, 1; 27, 2; 29, 3; 35, 8). Dubito de collocatione verborum, utrum propter consensum Prisciani et Septimii „neque pretio neque gratia" scribendum sit an id, quod libri Sall. commendant, „neque gr. neque pr.", quod fortasse ea de causa praeferendum est, quia in tali viro, qualis Cicero erat, gratia gravius erat incitamentum.

Duo loci apud Priscianum ita ut in plurimis vel permultis Sall. codicibus vitiose sublato asyndeto leguntur: *XVIII, p.* 286 *Cat.* 25, 2: „haec mulier genere atque forma, praeterea viro *atque* liberis satis fortunata fuit" (de quo loco supra diximus); *inst. de nom.* etc. *p.* 455 *Jug.* 10, 8: „vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite *et* observate talem hunc virum, imitamini virtutem et *intuemini*" („colite *et* obs." P^4 M M^1 T F p. p^1 p^3 p^5 p^6 m^1 g g^1 g^2 g^4 g^5 g^6 g^7 r h σ γ, „*et*" sup. lin. m; „obs. *et* col." l; „*colite observate*" rel.; de asyndeto inter bina verba, in quibus eadem vel similis notio insit, usurpato supra dixi; binos

[1]) Sequuntur haec: „idem in I historiarum „neque se recipere aut instruere proelio quivere" (Hist. I, 95).

[2]) „Precibus" etiam corruptione vocabuli „precio" natum esse credibile est.

imperativos plerumque asyndete continuari constat; Draeger II §. 359, 1, b, γ; cf. Jug. 110, 4: „sume utere"). Cum utrumque testimonium satis multa verba complectatur, grammaticum de scripto citasse et vitia illa — insertas particulas copulativas — non ejus indiligentiae ac levitati, sed exemplari Sallustii interpolato deberi puto[1]).

Cum his duobus locis compono tertium *Jug.* 85, 10, quem excepto uno lapsu „homines" (pro „hominem") ita ut ter attulit Priscianum in libro suo legisse veri simillimum est: „*homines veteris prosapiae, multarum imaginum ac nullius stipendii*", quae *XVIII, p.* 221; *p.* 360; *p.* 366 leguntur, sed p. 360 omissis verbis „*veteris prosapiae*". Cum libri Sallustii „veteris prosapiae *ac* multarum imaginum *et* nullius stipendi" exhibeant, sed V g² „*ac*" omittant, P² P³ B pro eo „*aut*" praebeant, locus in suspicionem interpolationis incidit. Sed haud recte Dieckius (p. 42) verba „*multarum imaginum*" glossema ad „veteris prosapiae" ascriptum esse judicavit: ea ut contraria verbis „nullius stipendi" defenduntur loco non dissimili Hist. III, 61, 18: „Mithridatem Sertorium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis, absit periculum et labos, quibus nulla pars fructus est". Equidem ego, cum verba „multarum imaginum" „nullius stipendi" contrarie relata sint, asyndeton inter ea restituendum puto, praeterea post verba „veteris prosapiae". De asyndeto inter verba relata contrarie usurpato supra jam diximus; hic maxime conferendi sunt ei loci, quibus tertium membrum asyndete additum sit: *Cat.* 5, 4 (*alieni adpetens, sui profusus*, ardens in cupiditatibus); 9, 2 (*in subpliciis deorum magnifici, domi parci,* in amicos fideles erant); Jug. 63, 2 (animus *belli ingens, domi modicus,* lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus); 17, 5 (ager frugum fertilis, *bonus pecori, arbore infecundus*).

Sicuti hoc loco vestigia interpolationis in Vaticano et apud Priscianum dubitaverim an servata sint etiam in verbis *Cat.* 20, 10, quae Priscianus *XVIII, p.* 364 ita exhibet; „pro deum

[1]) „Intuemini" pro „euitimini" in altero loco haud scio an librarii errato tribuendum sit.

atque hominum fidem, *victoria nobis in manu est*" [1]); plurimi libri Sall.: „*victoria in manu nobis est*"; Vaticanus, corrector codicis P in marg., libri P^2 𝔊 p^3 l „*vobis*" pro „nobis", „est *vobis* in manu" g^1. Pronomen optime abesse potest (§. 2 dominatio in manibus; cf. Seyffert-Müller, Cic. Lael. p. 551 sq.; Liv. VII, 36, 10: dum occasio in manibus esset; Curt. IX, 3, 14: gloriam, quae ad manum posita est); nam verba „verum enimvero pro d. a. h. fid. vict. — est" opposita sunt eis, quae praecedunt: „quae quousque tandem patiemini, f. v.? nonne emori per virt. praestat quam vitam miseram atque inhonestam — per dedecus amittere?" et suspicor interpolatores pronomen „nobis" vel „vobis" adjiciendum putasse ob ea, quae sequuntur: „*contra illis* annis atque divitiis omnia consenuerunt" (cf. §. 7 illis —; ceteri omnes — fuimus; 8 apud illos — nobis; 11 illis — nobis, illos — nobis), at his verbis opposita sunt „viget aetas, animus valet" simillimusque huic est locus §. 12—13: „divitias suas vincere nequeunt (sc. illi). *At nobis* est domi inopia" etc., ubi pronomine ad prius membrum oppositionis non adjecto in posteriore ad augendam gravitatem oppositionis scriptor addidit „at" sicut hoc loco „contra".

Idem vitium, quod in omnes libros nostros irrepsit, fuisse apparet jam in exemplari Prisciani *Cat.* 57, 4, qui locus apud grammaticum [2]) atque in plurimis codicibus Sallustii eodem modo scriptus est: „Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu locis aequioribus *expeditos in fuga* sequeretur" („*in fugam*" M^2 et undecim codices Sall. secundi generis, Prisciani codex N; „*expeditus*" perpauci codd. Sall. secundi generis). Haec perversa esse nemo non intelligit. Primum enim — ut Dietschii (p. 19) verbis utar — qui magno exercitu quamvis locis aequioribus eos, qui expediti fugiant, sequatur, si non procul absit, miraculi instar est. Deinde Catilinarii „per montes asperos" (§. 1) proficiscentes „expediti in fuga" vocari non possunt. Quae cum ita sint, scriptura paucorum librorum „*expeditus*" restituenda videtur et recte Kritzius

---

[1]) Verba „pro deum atque hominum fidem" etiam XIV, p. 49 leguntur.

[2]) *XVIII*, *p.* 343: Attici „παρεσκευάζοντο ὡς ποιήσοντες τόδε" καὶ „ποιῆσαι τόδε". Similiter nostri. Sall. in Cat. „neque etc.".

cum hoc verba „locis aequioribus“ conjungenda esse adnotavit, quae indicent, qua re effectum sit, ut expeditus Antonius esset. At tum „in fuga“ prorsus non habere, quo commode referatur, ostendit Dietschius. Quare hic ante verba „in fuga“ inserendum esse censuit „inpeditos“, Ritschelius (Mus. Rhen. XXI, p. 319) „tardatos“. Sed primum, cum in eis, quae proxime antecedunt, nusquam Catilinarii commemorentur, hoc loco scriptorem verbis „inpeditos (vel „tardatos“) in fuga“ tam parum definite eos significare mirum esset. Deinde, id quod verba „*neque tamen Antonius.* procul aberat“ clarissime demonstrant, Antonius magno exercitu locis aequioribus expeditus proficiscens non tam Catilinariis quam praetori Q. Metello Celeri, de quo Sallustius dixit in eis, quae proxime praecedunt, opponitur: itaque in illo enunciato, quod vocabulo „utpote“ incipit, maxime hoc exprimendum esse patet, quomodo factum sit, ut etiam Antonius cum exercitu non procul abesset. His de causis cum Jordano verba „in fuga“ ut glossema ejicienda esse existimo: nam ita Antonii exercitus non solum Catilinariis per montes iter facientibus (56, 4; 57, 1), sed etiam minori Metelli exercitui per montes Catilinam antevenienti opponitur. Ut hoc loco de Antonio „qui locis aequioribus sequeretur“ ita Jug. 55, 8 de Jugurtha „per collis sequi“ dictum est. Verba „in fuga“ ascripta esse ab interpolatore, qui „sequi“ nude positum (cf. Jug. 55, 8; 59, 3; 101, 11; 54, 8; 91, 4) parum intelligeret, eis receptis librarios in verbo „sequeretur“ absolute prolato offendentes (cf. Cat. 54, 6) „expeditus“ in „expeditos“ mutasse, facile perspicitur. Testimonium Prisciani hunc locum antiquitus in libris Sallustii vitiatum esse indicat.

Jug. 110, 2 veram esse lectionem „multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius *indigui*“ — quae verba contrarie relata sunt — non id, quod V P² P³ B praebent, „*indigus*“, confirmat testimonium Prisciani *XVIII, p.* 323. Ad hoc, qui verba ea, quae antecedunt (§. 1 nunquam ego ratus sum fore, uti rex maxumus in hac terra et omnium quos novi *privato homini gratiam deberem*), et ea, quae sequuntur (§. 3 id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor: *fuerit mihi eguisse aliquando tuae amicitiae*), attente perlegit, infitiari non potest, in media illa enunciatione (§. 2) summam

sententiae eam esse oportere, ut Bocchus rex sese ante Sullam cognitum nullius indiguisse cum quadam gravitate confirmet. Ceterum apud Priscianum XVIII, p. 323 „*hercule*", in *additamento ante lib. XVII, p.* 107 „*mehercule*" legitur, libri Sallustiani ipsi dissident.

Testimonium *VIII, p.* 436 („conspicor conspicaris — Sallustius in Jugurthino; *Jug.* 49, 4) supra commemoratum est. — *Cat.* 56, 4 omnes editores „*in* Galliam versus" scripserunt e testimonio Prisciani *part. XII vers. Aen. p.* 514 („versus" — Sallustius tamen etiam praepositionem ei anteposuit in Catilinario „*in Galliam versus*"), libri Sall. fere omnes similiter ac 40, 5 praepositionem omiserunt corrigendi quodam studio („ad Galliam versus" M F g^1 r; „ad" sup. g^4; „ad in Gall. versus" E); Jug. 19, 3 „Aegyptum vorsus" legitur vi aliquantum diversa. — *XVI, p.* 94 Priscianus ea, quae Jug. 45, 2 leguntur „praeterea — munire", attulit, sed „*hostis adesset*" pro „hostes adessent"; hoc utrum negligentiae grammatici tribuendum an mendum librarii sit an in exemplari Prisciani fuerit, injudicatum relinquo. — *X, p.* 514 leguntur haec: „claudo" pro „claudico", Sallustius in III historiarum „*conjuratione* claudit"; verba Sallustii corrupta esse videntur, ad Hist. *III,* 61, 25 („neque enim ignorantia res claudit") pertinere conjecit Klotzius (Archiv für Phil. u. Päd. XV, p. 368). — Testimonium *XVIII, p.* 305 (Sallustius: „in hunc modum disseruit") non ad Jug. 84, 5 („hoc modo disseruit"), sed ad Historiarum locum pertinere videtur; Dietsch. Hist. II, 41.

Corrigenda.

Pag. 4 v. 21 pro „seriptorum" legendum „scriptorum". — P. 15 v. 29 post „id" et „facit" comma ponendum. — P. 15 v. 34 semicolon post „locus" delendum, v. 35 „Africam" pro „Africum" leg. — P. 29 v. 9 pro „decora" leg. „dedecora". — P. 33 v. 26 pro „contortampue" leg. „contortamque". — P. 44 v. 25 pro „libraris" leg. „librariis". — P. 49 v. 26 pro „intera" leg. „interea". — P. 50 v. 14 pro „possuisse" leg. „posuisse". — P. 52 v. 9 pro „loca" leg. „loco". — P. 61 v. 36 pro „seripserit" leg. „scripserit".

